

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Liisi Hint

Üksikisiku toimetuleku viisidest aastatel 1945-1956 kunstnik Heldur

Viirese näitel

Bakalaureusetöö

Juhendaja: PhD Aigi Rahi-Tamm

Tartu 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1 KULTUURIELU RAAMISTIK AASTATEL 1944-1956	8
1.1 Perioodi ülevaade.....	8
1.2 1940. aastad – sovetiseerimise algus	9
1.3 1950. aastad – kõrgstalinism ning selle taandumine.....	12
1.4 Loomeinimeste toimetulekuviisid.....	13
2 INIMENE RAAMIS	17
2.1 Heldur Viires ja sõpruskonna teke.....	17
2.2 Arreteerimine ning ülekuulamised – juhtumi ülevaade	21
2.3 Elu vangilaagris	26
2.4 Tagasitulek kodumaale	29
KOKKUVÕTE.....	32
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	34
SUMMARY	37
LISAD	39
Lisa 1. Lembit Saartsi kiri ajalehele Sirp ja Vasar juunis 1949.	39
Lisa 2. Lembit Saartsilt konfiskeeritud joonistused.	41
Lisa 3. Heldur Viirese 1953. aastal koju saadetud postkaart.....	42

SISSEJUHATUS

1944. aastal taaskehtestatud nõukogude kord tõi kaasa Eesti sovetiseerimise, mis muutis oluliselt siinset eluolu ja igapäeva. Sellega kaasnenud hirmuõhkkond nõudis inimestelt kiiret kohanemisvõimet ja „vana Eesti aja“ unustamist, mis jätkuvalt võrdlusena meeltes püsis. Nii tekkisid aja jooksul erinevad strateegiad, kuidas pealesurutud situatsioonis toime tulla.

Nõukogude ühiskonda on uuritud mitme nurga alt. Peamiselt on tähelepanu pööratud olude kirjeldamisele ning nende analüüsile. Sellega seonduvalt on Lääne autorite poolt avatud Nõukogude inimese identiteedi eripärasid, seda küll eeskätt vene inimese vaatepunktist lähtuvalt. Eesti elanikud pärinesid teistsugusest, ehk Eesti Vabariigi aegsest aegruumist, mistõttu nõuab nende identiteedi ja uue ühiskonnaga kohanemise uurimine mõneti teistsugust lähenemist. Eesti ajalookirjutuses on toimetulekust kirjutatud eelkõige sovetiseerimise ja represseerimiste uurimise paralleeljoonena. Toimetulekuviiside analüüse isikutasandil on kajastatud siiski napilt – see nõuab ühtviisi nii head ajastu kui inimeste tundmist.

Antud töö eesmärgiks on analüüsida lähemalt üksikisiku tegutsemisviise paljude sundsituatsioonide keskel, võttes uurimuse keskmesse loomeinimesed, täpsemalt kunstnik Heldur Viirese elukäigu. Viires oli Tartu sõpruskonna nime all tuntud kunstnike grupi noorim liige. Võrreldes teiste sõpruskonna liikmetega, nagu Ülo Sooster, Lembit Saarts, Henn Roode või Valdur Ohakas, on Viirese elukäik teenimatult tagaplaanile jäänud, mida antud töö mõneti korvata püüab. Tänapäevaks on ta viimane sõpruskonna tegevuses osalenu. Töö algdaatumiks on aasta 1945, sellega algas Viirese Tartu Kunstiinstituudis õppimise periood, lõppedes aastaga 1956, kui Viires vangilaagrist Eestisse naasis. Nii jääb töö fookus sõjajärgse stalinismi perioodi, mis nõudis kogu ühiskonnalt suurimat kohanemist, jõudes välja Stalini surmale järgnenud sulaaega.

Stalinismi on võimalik defineerida mitmeti. Kui peamiselt käsitletakse seda ideoloogilise või poliitilise süsteemina, siis antud töös on lähtutud Sheila Fitzpatricku laiemast määratlusest, mis käsitleb stalinismi kui institutsioonide, struktuuride ja rituaalide kogumit, moodustades selliselt Nõukogude süsteemis elava inimese igapäevaelu. Igapäeva all nõukogude kontekstis mõistab Fitzpatrick kõike seda, mis oli mingil viisil seotud võimudega. Näiteks kuuluvad selle hulka hariduse omandamine, töö ja kodu leidmine jne. Sõbrussidemed, vaba aeg ja seltskondlik elu Fitzpatricku määratluse kohaselt

nõukogulikkude olmesse ei kuulu, kuna need igapäevase elu osad olid võimude pilgu eest varjatud.¹ Niisiis oli sõpruskond selles osalenutele oluliselt kohanemise tugipunktiks. Heldur Viires on tunnistanud, et sõpruskond oli tema elus määrava tähtsusega, seetõttu avab antud töö lähemalt ka kogu sõpruskonna juhtumid, hindamaks täpsemalt selle rolli ja tähendust tema elus.

Historiograafia. Sõjajärgse stalinismiga kaasnenud sovetiseerimist on hinnatud erinevatest vaatenurkadest. Olaf Mertelsmanni toimetatud kogumik² ja Jelena Zubkova teos³ avavad sovetiseerimise üldisemaid tagamaid Balti riikides, Eesti juhtumile keskendub ka 15. Ajalooarhiivi Toimetiste kogumik,⁴ kus kultuuri olukorda on analüüsinud Tiiu Kreegipuu. Kunstnike ja muusikute kallal toimunud repressioone aastatel 1940-1953 uurib Toomas Karjahärm ja Helle-Mai Lutsi käsitus, kus on näitena kõrgstalinismi repressioonidest antud lühike sissevaade ka antud töös pearolli mängiva sõpruskonna juhtumisse.⁵ Kultuuripoliitika olukorda Stalini surma järgsel perioodil avab Olaf Kuuli uurimus.⁶ Karjahärm koos Väino Sirgiga on koostanud sisuka ülevaate eesti haritlaskonna kohanemisest.⁷ Konkreetsemalt õpetajate strateegiatest nõukogude võimuga kaasnenud sovetiseerimisega harjumiseks räägib Aigi-Rahi Tamme ja Irena Salēniece ühisartikkel,⁸ Tartu Õpetajate instituudi sovetiseerimist on oma magistrیتöös uurinud Andres Jõgar.⁹ Antud perioodi kunstielu aitavad avada Sirje Helme¹⁰ ja Jaak Kangilaski¹¹ artiklid Eesti kunsti ajaloo 6. köite I osas, Kangilaski on kirjutanud ka kunstielu repressioonidest.¹² Kommunistliku korraga kohanemise probleemistik läbi loomeinimeste vaatepunkti oli

¹ Sheila Fitzpatrick. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* New York, Oxford. Oxford University Press. 1999. Lk 3.

² Olaf Mertelsmann (toim.). *The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956.* Kleio. Tartu. 2003.

³ Jelena Zubkova. *Baltimaad ja Kreml 1940-1953.* Varrak. Tallinn. 2009.

⁴ Tõnu Tannberg (toim.). *Eesti NSV aastatel 1940-1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis.* Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 15 (22). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007.

⁵ Toomas Karjahärm & Helle-Mai Luts. *Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940-1953.* Argo. Tallinn. 2005.

⁶ Olaf Kuuli. *Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast 1953-1969.* Ühiselu. Tallinn. 2002.

⁷ Toomas Karjahärm & Väino Sirk. *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987.* Eesti haritlaskonna ajalugu. 3. köide. Argo. Tallinn. 2007.

⁸ Aigi Rahi-Tamm & Irena Salēniece. *Re-educating Teachers: Ways and Consequences of Sovietization in Estonia and Latvia (1940–1960) from the Biographical Perspective.* – *Journal of Baltic Studies*, 47:4. 2016.

⁹ Andres Jõgar. *Tartu Õpetajate Seminari sovetiseerimine 1947-1953.* Magistrیتöö. (Juhendaja Anu Raudsepp.) Tartu Ülikool. 2012.

¹⁰ Sirje Helme. *Kujutatavas kunstis toimunud muutused: taastamine, kohanemine, uuenemine (1955-69).* – *Eesti Kunsti Ajalugu* 6. 1940-1991. I osa. Krista Kodres (toim.). Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn. 2013.

¹¹ Jaak Kangilaski. *Stalinismi teine laine (1942-48). / Stalinismi kolmas laine (1949-55).* – *Eesti Kunsti Ajalugu* 6. 1940-1991. I osa. Krista Kodres (toim.). Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn. 2013.

¹² Jaak Kangilaski. *Kunstielu.* – *Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi. 1940-1991.* Ülo Ennuste & Erast Parmasto & Enn Tarvel & Peep Varju (toim.). Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn. 2005.

keskseks teemaks kogumiku „Kohandumise märgid“ koostajatele ning autoritele.¹³ Tõnis Tatari doktoritöös on analüüsitud kunstnike Kaljo Põllu, Jüri Arraku ja Heldur Viirese hilisema kursusekaaslase Olav Marani loomingut ja tõekspidamisi Stalini järgsel perioodil.¹⁴ Kõik need käsitlused on aidanud luua vajalikku konteksti ning pakkunud võrdlusi hindamiseks üksikisiku ja võimu suhteid ning nende eripärasid.

Nõukogude ja Nõukogude-järgsel ajal elanud inimese identiteedile on pühendatud mitmeid teoseid. Mark Bassini ja Catriona Kelly poolt koostatud kogumiku peamine rõhk on Nõukogude inimese olemuse avamisel,¹⁵ sama eesmärk on Timothy Johnstonil.¹⁶ Nõukogude Eesti inimese identiteedist just mälestustele tuginevalt on kirjutanud Aili Aarelaid.¹⁷ Antud töö jaoks oluline sõpruskondade temaatika on leidnud pikemat käsitlemist Juliane Fürsti poolt, kes on avanud sõpruskondade rolli Nõukogude noorte seas ning nende suhestumist avaliku sfääriga 1950. ja 1960. aastatel.¹⁸ Antud teema on olnud oluline ka Vladimir Shlapentokhi jaoks.¹⁹ Kui peamiselt on sõpruskondade temaatika olnud seotud dissidentluse või põrandaaluse organiseerumisega,²⁰ siis antud töös käsitletud sõpruskonna tegevus oli keskendunud ennekõike loometegevusel. Senistes käsitlustes on eelkõige tähelepanu pööratud hilisemale ajajärgule ehk vangilaagrist naasnud kunstnike võrgustiku baasil taastekinud rühmitusele, mida tuntakse laiemalt Tartu sõpruskonna nime all ning mida Enn Lillemets on selgelt eristanud arreteerimisest sõprade ringist. Antud töö keskendub aga just varasematele sõprusaastatele. Sõpruskonna kunstiloomingut on käsitlenud Tiiu Talvistu ja Reet Mark dokumentaalfilmis.²¹ Teemat on toetamas ka mitmed näituste kataloogid, millest olulisim on viimane sõpruskonna kunstnikele pühendatud Liisa Kaljula kureeritud näituse kataloog.²²

¹³ Virve Sarapik & Maie Kalda & Rein Veidemann (toim.). Kohandumise märgid. Under ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn. 2002.

¹⁴ Tõnis Tatar. Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu Ülikool. 2015.

¹⁵ Mark Bassin & Catriona Kelly (toim.). Soviet and Post-Soviet Identities. Cambridge University Press. New York. 2012.

¹⁶ Timothy Johnston. Being Soviet. Identity Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939-1953. Oxford University Press Inc. New York. 2011.

¹⁷ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Virgela. Tallinn. 1998.

¹⁸ Lewis H. Siegelbaum (toim.). Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia. Palgrave Macmillan. New York. 2006.

¹⁹ Vladimir Shlapentokh. An autobiographical narration of the role of fear and friendship in the Soviet Union. Edwin Melles Press. Lewiston. 2004.

²⁰ Nt Ludmilla Alexeyeva & Paul Goldberg. The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era. Little Brown. Boston. 1990.

²¹ Tiiu Talvistu. Tartu sõpruskond - kunsti saab igal ajal teha. Stsenaristid Tiiu Talvistu ja Reet Mark, režissöör ja operaator Rein Raamat. 2000.

²² Liisa Kaljula (koost.). Tartu sõpruskond ja Ülo Sooster. KUMU. Tallinn. 2014.

Kunstnike elu ja looming on olnud uurimisobjektiks ka mitmetes Tartu Ülikooli kunstiajaloo instituudi lõputöodes,²³ milles on aluseks võetud kunstnike looming ning kunstilised vaated, mitte aga niivõrd erinevad toimetulekumehhanismid. Antud juhtumil on kunstnik Viiresele ja tema sõpruskonnale lähenetud isikuajalooliselt vaatepunktist fookusega sundsituatsioonidele, mis noori tabasid. Sõpruskonna juhtumiga seotud juurdluse materjale on varasemalt valikuselt avaldanud Peeter Väljas²⁴ ja kommenteerinud Juta Kivimäe.²⁵

Allikad ja metoodika. Töö lähteaines pärineb Rahvusrhiivi fondist 129SM ehk ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioonist. Tegu on sõpruskonna juhtumiga seotud mahuka uurimistoimikuga, millest peamise osa moodustavad ülekuulamisprotokollid. Samuti sisaldavad need järelevalvega seotud materjale, kuid nende sisu on mõneti eriilmelisem. Vähetähtis pole rõhutada, et julgeolekuasutuste materjalid nõuavad ettevaatlikku kasutust, kuna protokollid on üleideologiseeritud ning enamasti võimudepoolseid seisukohti edastavad. Olukorra analüüsimiseks on oluline omada ka süüdistatute poolset vaadet.²⁶

Selle tasakaalu leidmiseks on kasutatud Heldur Viiresega läbiviidud intervjuusid.²⁷ Kindlasti tuleb ka suulisse allikasse kui emotsionaalsesse materjali, arvestades inimälu kaduvust ja muutumisi, suhtuda valvsusega. Intervjuude käigus küsitles autor Viirest tema elu erinevate etappide löikes, esitades ka teistest allikatest ja kirjandusest tulenevaid seisukohti.

Hindamaks Tartu Kunstiinstituudis toimuvat, tutvus autor Tartu Riikliku Kunstiinstituudi ning Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu koosolekute protokollidega.²⁸

Töö baseerub laiema ajastu raamistiku kujundamisel olemasolevatele teemakohastele uurimustele. Viirese ja sõpruskonna juhtumi analüüsil on kasutatud rekonstruktiivse ristanalüüsi meetodit, mis on kasutusel suulise ajaloo uurimisel. Intervjuu käigus saadud mälestusi on võrdlevalt analüüsitud teiste allikmaterjalidega ning kõrvutatud

²³ Bok Eum Kim. Henn Roode portreelooming kunstniku veendumuste taustal. Bakalaureusetöö. (Juhendaja Tõnis Tatar.) Tartu. 2014. / Heiki Kahro. Lembit Saartsi kujunemine maalikunstnikuks ja tema looming 1957-1983. Bakalaureusetöö. (Juhendaja M. Eller.) Tartu. 1983. / Marina Kislitsõna. Ülo Sooster loomingu sümboolika. Bakalaureusetöö. (Juhendaja Kaur Alttoa.) Tartu. 2006.

²⁴ Peeter Väljas. Etüüde Tartu kunstnikkonnast 1950. aastad. – Tuna, nr. 1. 1999.

²⁵ Juta Kivimäe. Lisaks dokumentidele Etüüde Tartu kunstnikkonnast. – Tuna, nr. 1. 1999.

²⁶ Aigi Rahi-Tamm & Meelis Saueauk. Nõukogude julgeolekuasutuste Stalini-aegseist ülekuulamisprotokollidest: Allikakriitiline ülevaade. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 23 (30). 2015. Lk 3-4.

²⁷ Intervjuude salvestused on autori valduses.

²⁸ Vastavalt ERA, f R-1973 & ERA, f 2477.

kirjanduspõhiste seisukohtadega.²⁹ Paratamatult tuleb laiema üldistuse jaoks üksikisiku mälestusi võrrelda teistega ja paigutada need ajastuomasesse konteksti.³⁰

Struktuur. Töö esimene peatükk raamistab sissejuhatavana nõukogude inimese, eelkõige kultuuritegelase jaoks tekitatud olukorra ning sellega kohanemise viisid. Teine peatükk sobitab inimese selle raami sisse, konkreetsema sissevaatega Heldur Viirese ellu, eesmärgiga avada seda, kuidas üksikisik antud kontekstis toime tuli. Töös analüüsitakse Viirese ning tema sõpruskonna juhtumit etappide kaupa, tuues paralleelselt välja neile omased toimetulekuviisid.

²⁹ Paul Thompson. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford University Press. Oxford. 2000. Lk 268–282.

³⁰ Aigi Rahi-Tamm & Irena Salēniece. Lk 454.

1 KULTUURIELU RAAMISTIK AASTATEL 1944-1956

1.1 Perioodi ülevaade

Kuigi Eesti lähiajalugu on periodiseeritud vastavalt kontekstile erinevalt, hõlmavad aastad 1945-1956 suuresti stalinismi perioodi, mille algust märgitakse tavaliselt Nõukogude okupatsiooni algusega 1944. aastal. Enn Tarvel jagab antud perioodi kaheks: aastad 1944-1949/1950 ja märtsiküüditamisest 1956/1958. aastani kestnud periood.³¹ Kultuuripoliitikat kirjanduse arengute baasil analüüsinud Anu Raudsepp jaotab stalinistliku kultuuripoliitika kolmeks, paigutades esimese perioodi sarnaselt eelnevaga aastatesse 1944-1949, mil iseloomulikud jooned olid alles kujunemisjärgus. Teine ja kolmas jaotavad aga Tarveli määratletud viimase perioodi kaheks: 1949-1953 kui stalinliku kultuuripoliitika tippaeg ning 1953-1955 kui liberaliseerumise algus.³² Nii on oluliseks verstepostiks mõlemal määratlusel 1949. aasta märtsiküüditamine.

Jaak Kangilaski on antud perioodi kunstielus toimunud lähtuvalt samuti kolmeks jaganud. Esimestel sõjajärgsetel aastatel 1944-1948 ei olnud kunstile esitatud nõuded veel nii jäigad, kuigi karmistusid aasta-aastalt, kunstielu kasutati eelkõige võimu legaliseerimiseks. Üha jõulisemalt hakati propageerima sotsialistlikku realismi. Sellele järgnenud aastad 1948-1955, mis moodustavad teise perioodi, tõid stalinismi kõrgajana kaasa otsese terrori kunstielule ning kunstnike loomingule, püüdes hävitada omanäolisust. 1955. aastast on tajutav kunsti esteetilise olulisuse kasv. Kunsti kui vaid poliitilise propaganda vahendi kasutamine mahenes.³³

Tarveli periodiseeringu kõrvale saab seada Aili Aarelaidi üldisema skeemi, mis on ka antud peatüki lähtekohaks. Kohanemise kui suurema protsessi selge piiritlemine on keeruline ülesanne. Aarelaid jagab käsitletava perioodi kümnendite põhjal kaheks, kirjeldades 1940. aastaid kui ellujäämise kümnendit. Esimeste aastate segaduse ning võimu sisseelamise ajal oli inimeste soov lihtsalt ellu jääda. Uut kiirestimuutuvat olukorda ei mõistetud veel eriti selgelt ning selle tõttu oli ka suhtumine muutustesse üsna ebapädev.³⁴ 1945. aastaks oli segadus ühiskonnas veelgi kasvanud, kuna II maailmasõda ja Saksa

³¹ Enn Tarvel. Eesti ajaloo periodiseerimisest. – Ajaloolise töö otsinguil. Enn Tarvel (toim.). Umara Kirjastus. Tallinn. 1999. Lk 112-113.

³² Anu Raudsepp. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. – Muutuste mehhanismid. Eesti kirjanduses kirjandusteaduses. Eesti Kirjandusmuuseum. Marin Laak & Sirje Olesk. Tartu 2000. Lk 137.

³³ Jaak Kangilaski. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Kunstist, Eestist ja eesti kunstist. Ilmamaa. Tartu. 2000. Lk 233-234.

³⁴ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Lk 83-113.

okupatsioon olid arusaamu raputanud, toimuva mitmetimõistetavus ning üldine segadus muutsid kohanemise raskeks.

Olukord muutus aastatega selgepiirilisemaks, kuid jätkuvalt ei suutnud inimesed üheselt mõista, kuidas on vaja käituda ning võimudega suhelda. 1950. aastaid nimetab Aarelaid kahepaiksuse sünni ajaks.³⁵ Siis kujunesid välja kindlamad kohanemisstrateegiad, mis erinesid vastavalt inimgruppidele ning konkreetsetele inimestele. Stalinismiga kohanemise valikute mõistmiseks tuleb esmalt omada ülevaadet oludest, millest inimene end leidis.

1.2 1940. aastad – sovetiseerimise algus

Stalinistliku perioodi kui nõukoguliku korra algust Eestis iseloomustab kõige selgemalt sovetiseerimine. Jelena Zubkova jagab sovetiseerimise kaheks, mille esimest poolt 1944. aasta sügisest kuni 1947. aasta keskpaigani iseloomustab hoidumine rängematest terrori meetmetest ja rahvuslike iseärasuste väljajuurimisest.³⁶ 1944. aastal, mil Eesti seisis silmitsi uue Nõukogude Liidu agressiooniga, otsustas hinnanguliselt 70 000 inimest valida põgenemise Läände.³⁷ Neil, kes kodumaale jäid, tuli hakkama saada sovetiseerimisega kaasnenud ideoloogilise surve ja nii vaimsete kui füüsiliste repressioonidega, mis muutusid igapäeva koostisosaks. Lihtsaim vahend inimeste taltsutamiseks oli nende hirmutamine, selle mõjul muutus lihtne soov elus püsida inimestele millekski, mille nimel võidelda.

Partei erilise tähelepanu all oli intelligents, kuna kultuuritegelaste rolli ühiskonna peeglina ning seeläbi selle mõjutajana mõistis ka nõukogude võimuladvik. Intelligentsi alla kuulusid haritlased, teadlased, muusikud, kirjanikud, kunstnikud. Inimesed püüdsid hoiduda poliitikast ning otsisid selle asemel pelgupaika just kirjanduses, muusikas ja kunstis.³⁸ Sedasama huvi kasutas ära ka nõukogude võim, muutes kultuuri poliitika osaks ja ideoloogia levitamise tööriistaks. Seeläbi oli võimalik inimestele lähemale jõuda. Nõukoguliku maailmavaate juurutamiseks oli oluline ümber kujundada inimeste teadvus.

Eesmärgi täitmiseks tuli panna üks osa intelligentsist tööle parteiliini propagandistidena. See tõi kaasa kontrolli karmistumise, algas loomeinimeste vaimne tasalülitamine.³⁹ Kuigi väliselt demonstreeriti hoolivust kohaliku kultuuri suhtes, suruti seda järjest enam

³⁵ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Lk 126-127.

³⁶ Jelena Zubkova. Lk 98-99.

³⁷ Aigi Rahi-Tamm. Inimkaotused. – Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi. 1940-1991. Ülo Ennuste & Erast Parmasto & Enn Tarvel & Peep Varju (toim.). Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn. 2005. Lk 27-29.

³⁸ Tiiu Kreegipuu. Eesti kultuurielu sovetiseerimine. Lk 352.

³⁹ Olaf Kuuli. Lk 10.

nõukogulikesse vormidess, millega kaasnes repressioonide hetke olukorrast lähtuvalt.⁴⁰ Kultuurielu juhtimine partei ja valitsusasutuste poolt läbi käsuliinide ja allasutuste rägastiku, intelligentsi koondamine valdkonnapõhistesse liitudesse ja loomeinimeste tagakiusamine on vaid väike hulk muresid, millega kultuuritegelased pidid harjuma.⁴¹

Nõukogude korrale oli omane pidev vaenlaste otsimine, võimudele ebasobivad isikud tembeldati vaenlasteks. Vaenlase kuvandi loomine oli oluline taktikaline käik, millega suurendati inimeste omavahelist vastandumist, mida propaganda eesmärgil ära kasutati. Intelligents kui loominguline osa ühiskonnast lisandus kiirelt klassivaenlase nimekirja. Võimude märklauaks said ka kooliõpilased, kelle heitlikku meelt püüti murda läbi karistusmeetodite ja ideoloogilise kasvatustöö.⁴² Nii sattus sellesse rõngasse ka antud töös lähemalt käsitletav sõpruskond.

Nõukogude ühiskonnas omasid kultuuri erinevad komponendid teatud hierariat. Olulisim ideoloogia levitaja roll lasus kirjandusel ning trükiajakirjandusel, mille kaudu propaganda jõudis kõige suuremate massideni. Kunst jäi ideoloogilisest aspektist vaadatuna madalamale kohale, kuna ei haaranud publikuna piisavalt suure hulga inimesi. Sellele vaatamata kunstielu teiste kultuurivaldkondade kõrval puutumata ei jäänud.⁴³

Kunstnikkonna kontrolli alla saamise eesmärkidest oli kantud ka 8. oktoobril 1940 loodud Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu tegevus. Sellesse kuulumine oli ainus võimalus kunstiga tegelemiseks ja töö leidmiseks.⁴⁴ Kunstnike Liidu juhatuse asukohaks sai Tallinn, Tartusse moodustati eraldi osakond.⁴⁵ 1945. aasta märtsis avaldatud EKP Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega „Kunsti arendamisest ja ülesannetest ENSV-s“ sõnastati suunised kunstikkonnale. Nende järgi pidi kunsti esmane ülesanne olema nõukogude rahva vaimu kasvatamine ning kodanliku natsionalismi ning fašistliku ideoloogia vastu võitlemine. Kunstnikud pidid looma ideoloogilise taustaga teoseid ning eemalduma igasugusest apoliitilisusest.⁴⁶

Mõne aja möödudes said võimude soovitudest nõudvas toonis resolutsioonid. 1946. aasta sügisel avaldatud ÜK(b)P Keskkomitee otsustega asuti kultuuritegelasi ründama. Sellele

⁴⁰ Toomas Karjahärm & Väino Sirk. Lk 226.

⁴¹ Jaak Kangilaski. Stalinismi kolmas laine (1949-55). Lk 168-173.

⁴² Aigi Rahi-Tamm. Inimkaotused. Lk 27-29.

⁴³ Tiiu Kreegipuu. Eesti kultuurielu sovetiseerimine. Lk 380.

⁴⁴ Jaak Kangilaski. Kunstielu. Lk 102-109.

⁴⁵ Reet Mark. Esimesed veerandsada aastat nõukogude võimu all. – Tartu kunsti aabits. Triin Tulgiste & Markus Toompere (koost.). Tartu Kunstnike Liit. Tartu. 2014. Lk 58.

⁴⁶ Jaak Kangilaski. Kunstielu. Lk 102-109.

lisaks toodi selgelt esile kunstile esitatud parteilisuse nõuet ja sotsialistliku realismi kasutamist kohustusliku loomemeetodina. Loodavale kunstile esitati parteilisuse nõue, sotsialistlikust realismist sai kohustuslik loomemeetod. Partei tunnustas stiili, mis oli vormilt realistlik, sisult sotsialistlik. Eelkõige oli see aga eklektiline, ühendades endas revolutsioonilist romantismi, tüüpilisust, rahvuslikkust ja kriitilist realismi. Kunsti ülesanne oli propagandavahendina olla vastuvõetav massidele. Sotsialistlik realism tõi kunstis kaasa monotoonsed, lihtsa sõnumi ning primitiivse vormiga teosed.⁴⁷

Kuigi avalikku ellu sigines üha enam kriitikat, millega kaasnesid nii psühholoogilised kui materiaalseid raskused, jäid kultuuritegelased arreteerimistes veel suuresti puutumata.⁴⁸ Nii ei võetud uusi nõudeid väga tõsiselt. Kuna sotsrealismil puudus kindel vorm, siis oli modernismist mõjutatud isikupärast käekirja võimalik algselt realismi raames jätkata, piisas õige süžee valikust.⁴⁹ Kuigi Kunstnike Liidu liikmete looming pälvis kriitikat, jätkati endiselt oma harjumuspärasema stiiliga. 1946. aasta novembris rünnati ajalehtedes Tartu Riikliku Kunstiinstituuti, selle apoliitilisust ning kaldumist formalismi. Ja kuigi õppejõud esinesid avalikult vabanduskirjadega, jätkasid ka nemad muus osas tavapärase õppetöö ja loominguga.⁵⁰

Sovetiseerimise teise laine paigutab Jelena Zubkova aastatesse 1947. aasta sügis kuni 1953. aasta märts.⁵¹ 1947. aastal mindi sovetiseerimise taktikas üle raskemate meetmete kasutamisele, mis tõi kaasa hirmuõhkkonna võimendumise. Kümnendi lõpuks oli jõutud kõrgstalinistliku perioodi ning inimestele oli selgeks saanud, et igasugune kohalik omapära ning ideoloogiavaba kunst on võimude poolt taunitud.⁵² 1948. aasta 10. veebruari ÜK(b)P Keskkomitee otsus mõistis hukka „formalismi“ ning „modernismi“, mille alla paigutus ka eesti kunstnikele omane impressionistlik maalikeel. Kõrvalekaldumine pealiinist sai argumendiks isiku välja viskamiseks Kunstnike Liidust, halvemal juhul võis sellega kaasneda ka vangistamine ning laagrisse saatmine.⁵³

Repressioonide üheks kulminatsiooniks oli 1949. aasta massiküüditamine. Aili Aarelaidi järgi polnud režiimi püsijäämine inimeste mällu 1949. aastani veel pitseeritud.⁵⁴ Balti riikides üheaegselt läbiviidud operatsioon „Priboi“, mille käigus viidi Siberisse u 21 tuhat

⁴⁷ Jaak Kangilaski. Stalinismi teine laine (1942-48). Lk 122-124.

⁴⁸ Olaf Kuuli. Lk 11.

⁴⁹ Jaak Kangilaski. Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend. Lk 167.

⁵⁰ Jaak Kangilaski. Stalinismi teine laine (1942-48). Lk 122.

⁵¹ Jelena Zubkova. Lk 98-99.

⁵² Jaak Kangilaski. Kunstielu. Lk 102-109.

⁵³ Jaak Kangilaski. Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend. Lk 167-168.

⁵⁴ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Lk 126-127.

inimest, raputas eesti ühiskonda sedavõrd põhjalikult, mis andis teed massilisemale allaheitlikkusele.

1.3 1950. aastad – kõrgstalinism ning selle taandumine

Kõrgstalinistliku perioodi iseloomustab pidev hirmuõhkkond. Nõukogude korda ja selle ettekirjutusi ei olnud võimalik enam ignoreerida. Aastatel 1944-1953 saadeti sunnitöö- ja vangilaagrisse hinnanguliselt kokku 30 000 inimest,⁵⁵ loomeinimeste protsent nende seas oli suur. Vangilaagri olustik, mida iseloomustas raske töö, nälg, vägivald, olematud elamistingimused ning neile lisandunud poliitvangi kontseptsiooniga kaasnenud vaimne mahasurutus koos perest ning sõpradest eemaldatusega,⁵⁶ nõudis meeletuid pingutusi.

Üks suuremaid kunstnikke tabanud puhastustöid leidis aset 1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum tagajärjel, mis pidi riigiaparaadi vabastama „vaenulikust elemendist“. Pleenumil häbimärgistati teravalt ka paljusid kultuuriinimesi. Kunstnikest sai tugeva kriitika osaliseks Adamson-Eric, Tartu Kunstiinstituudi õppejõud skulptor Anton Starkopf ja maalikunstnik Ado Vabbe, keda süüdistati formalistliku ja apoliitilise kunsti viljelemises.⁵⁷

Pleenumi järgselt tehti ridamisi ümberkorraldusi kultuuriga seotud väärtuste hindamisel, surve loomeinimestele muutus üha jõulisemaks. Aprillis toimunud loominguliste liitude ühisel koosolekul võeti kokku pleenumi otsused, mille järgselt tabas suurt osa loovintelligentsist vallandamine. Kunstnike Liidu nimekirjast kustutati alguses 52 ning hiljem veel 13 kunstnikku, sh oli ka Ado Vabbe. Lisaks Vabbele vallandati Tartu Kunstiinstituudist ka Starkopf. Koolilt võeti kõrgema kunstikooli staatus, Tallinna ja Tartu instituutide ühendamise käigus loodi 1951. aastal ENSV Riiklik Kunstiinstituut. Samuti suleti Tartu Ülikooli kunstiajaloo kateeder ja Ajaloo Instituudi kunstiajaloo sektor.⁵⁸

Pärast sedavõrd korralikku raputamist pidid need, kellel jagus veel soovi kunstiga avalikult esineda, maha suruma oma tõekspidamistest lähtuva väljenduslaadi ning alluma ülevalt poolt seatud kohustuslikule stiilile.⁵⁹ Sotsialistliku realismi ainuõigeks kunstivooluks tunnistamine seadis loomingule kindlad piirid, mida iseloomustavad kindlaksmääratud teemad, akadeemilist klassitsismi järgiv täpne ja selge vorm ning esteetika kategooria puudumine. Selle tulemusel ei olnud kunstnikel end võimalik loominguliselt väljendada.

⁵⁵ Aigi Rahi-Tamm. Inimkaotused. Lk 27-29.

⁵⁶ Anne Applebaum. Gulag : nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tallinn. Varrak. 2005.

⁵⁷ Toomas Karjahärm & Helle-Mai Luts. Lk 112-115

⁵⁸ Samas. Lk 115-122.

⁵⁹ Jaak Kangilaski. Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend. Lk 168.

Kuna toetuste andmine kunstile vähenes, ei jagunud kunstnikel tellimusi, et end loominguga ära elatada.⁶⁰ See kõik muutis elu ka materiaalselt raskeks.

Surve kasvades tuli inimestel üles näidata aktiivsust ühiskondlikus elus, mis tähendas osavõttu propagandistlikest koosolekutest, loengutest ja osalemist komisjonide töös.⁶¹ Kõige selle kohal valitses rusuv teadmatus tuleviku ees. Võim oli osav manipuleerima inimsuhetega, külvama kunstnike vahele usaldamatust, et nõrgestada kunstnikkonna vaimset ühtsust, mis väljendus ka loodavates kunstiteostes, muutes need igavaks ja jõuetuks.⁶²

Stalini surm 1953. aasta märtsis ning sama aasta juunipleenumil kõlanud süüdistused Stalini isikukultuses, sisendasid lootusi muutusteks. Siiski ei pakkunud Nikita Hruštšovi nn sulaaeg olukorrale lahendust – näiline pehmenemine ei vabastanud Eestit Nõukogude ikkest ning kauakestnud lootus lääne abile oli määratud nurjuma. Inimestel tuli oma elu võimude poolt pakutavas raamis kindlustada, et siis vaikselt neid piire võimalusel avardada. On tunnistanud, et alates 1956. aastast inimeste kohandumisprotsess nõukogude võimuga kiirenes.⁶³

Kuigi Stalini surmaga kaasnesid muutused ka kunstipoliitikas, nõudis nende elluviimine omajagu aega. 1957. aastal jäi NSVL Kunstnike Liidu I Kongress jätkuvalt ustavaks sotsialistlikule realismile, kuid muutis siiski kunstihindamise mõõdupuud ebamäärasemaks, pakkudes seeläbi kunstnikele rohkem loominguvabadust. Sotsialistliku realismi ülimuslikkust hakkas enam kõigutama kultuurivahetus läänega, mis avardas kunstnike vaimset õhkkonda.⁶⁴ Võimude katsed võidelda abstraktsionismi ja omanäolisuse vastu luhtusid viimaks, ilma karmide jõumeetmeteta ei suudetud kunstielu mitmekesisistumisele siiski enam vastu seista. Nagu kirjutab Jaak Kangilaski: „Vaim oli pudelist välja pääsenud“.⁶⁵

1.4 Loomeinimeste toimetulekuviisid

Kohanemine on kultuurieregulatsiooni loomulik osa. Eriti oluliseks muutub see kultuuriteadvuses aga siis, kui keskkonnale väljastpoolt peale pandud reeglid ja normid on

⁶⁰ Toomas Karjahärm & Helle-Mai Luts. Lk 119-121.

⁶¹ Helena Jõe. EK(b)P VIII pleenum ja mõjud kunstnikele. Bakalaureusetöö. Tartu, 2015. Lk 31-32.

⁶² Jaak Kangilaski. Stalinismi kolmas laine (1949-55). Lk 167-169.

⁶³ Sirje Helme. Lk 233-234.

⁶⁴ Samas.

⁶⁵ Jaak Kangilaski. Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend. – Kunst ja reaalpoliitika. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised. 3 (8). KUMU. Tallinn, 2013. Lk 169.

jäigad ega luba vastuolusid. Stalinlik periood paigutub sellise protsessi valda.⁶⁶ Nõukogude ajastu inimese elu iseloomustas selgelt märksõna toimetulek võimude ja uute olukordadega, inimese loomulikuks sooviks oli edasi elada ka poliitiliste tõmbetuulte keerises. Esialgsest šokist tuli üle saada, mis õpetas omandama viise uutes situatsioonides käitumiseks.

Kuigi iga inimene suhestub elu erinevate situatsioonidega läbi enda tõekspidamiste ja oma isikuomadustest lähtuvalt, on siiski teatud inimgruppide osas võimalik teha mõningaid üldistusi. Antud töö tegeleb kunstnike temaatikaga, proovides hinnata kohanemisstrateegiaid eelkõige loomeinimese vaatepunktist lähtuvalt. Töö mahust johtuvalt saab see olla ennekõike suunav, mitte piiritlev analüüs, samu tegutsemisviise kohtame ka teiste sotsiaalsete gruppide juures. Alljärgnevalt on kaardistatud tollased peamised olukordadega toimetulekuvõidid.

Suhtumises nõukogude võimu olid ühel pool need, kes uue süsteemi oludega tõsiuskselt kaasa läksid, kindlustades nii näiteks endale töökoha või võimalused karjääriks. Teises servas olid aga need, kes nõukogude võimule vastu seisisid ning selle protestiks ka loomise ning avaldamise täielikult lõpetasid.⁶⁷ Nende kahe äärmuse vahele mahtusid ülejäänud, kes pidid leidma tasakaalupunktid selleks, et töötada ja tegutseda. Küsimuseks oli, kuidas neis oludes enda sisemistele tõekspidamistele kindlaks jääda või mil määral neid korrastada.

Kuna Nõukogude mudeli rakendamise piirjooned olid esialgu ebaselged, jagus ruumi ülevalt poolt tulnud suuniste tõlgendamiseks. Madis Kõiv nimetab aastaid 1946-1949 järele-eesti ajaks,⁶⁸ mil inimeste mõtteis püsis alles Eesti Vabariigi aegne atmosfäär ja lootused muutusteks polnud veel kadunud. Uut olukorda küll teadvustati, kuid valitseva segasuse tõttu ei mõistetud täpselt millistesse reeglitesse peaks end sobitama. Pigem püüti end toimuvast distantseerida.

Kriitilistes olukordades otsitakse tihti tuge teistelt, eeskätt lähedastelt kaaslastelt. Toetavate sõpruskondade loomine oli eriti omane noortele ja loomingulistele inimestele. Nõukogude Liidus seevastu oli noorte inimeste tegevus vägagi konkreetselt ära määratletud: iga noor pidi kuuluma kindlalt paikapandud organisatsiooni (oktoobrilapsed, pioneerid, Komsomoli noored), kus teda siis nõukogulike kasvatuskaanonitest lähtuvalt kujundati.⁶⁹ Vabalt kujunevat sõpruskonda ei saanud parteiliselt kontrollida. Sellistel koosviibimistel tekkis

⁶⁶ Kadri Tüür & Tiina Maran. Kohased teod. Loodusteaduslikku. – Kohandumise märgid. Lk 26-27.

⁶⁷ Jaak Kangilaski. Stalinismi kolmas laine (1949-55). Lk 167-169.

⁶⁸ Madis Kõiv. Juhan Jaik. Vihmatark ja Luudermikk – Looming, nr. 2. 1999. Lk 273-274.

⁶⁹ Juliane Fürst. Lk 230-33

teistugune vabam õhkkond, kus noored said arutleda teemade üle nii, nagu nemad seda soovisid. Kontrastne vahe poliitikast läbiimbunud maailmaga muutis sõpruskondade ühised tegevused oluliseks pääseteeks.⁷⁰

Ühelt poolt oli sõpruskond niisiis privaatsfääri laiendamise püüe. Teisalt argumenteerib Juliane Fürst, et samal ajal püüdis sõpruskond luua eraldi ideaalse avaliku sfääri Nõukogude oma kõrvale. Nii oli sõpruskond selle järgi avaliku ja privaatsfääri ühenduslüli. Nende tegevus läks kaugemale privaatsest, kuivõrd nad said kokku avalikes kohtades nagu kohvikud, raamatukogud, teatrid jne. Selle kaudu said nad selles uues avaliku sfääri osas parandada kohti, mis neile Nõukogude ühiskonna juures ei sobinud.⁷¹

Loomeinimestele pakkus võimalikku väljapääsuteed nende loominguline tegevus. Selle kaudu oli võimalik ühelt poolt luua oma reaalsest elust kõrgemal seisev maailm, teisalt andis see võimaluse väljendada ning välja elada vastakaid tundeid valitseva maailma suhtes. Nõukogude süsteemi avalik kriitika oli välistatud ning karistatav, mistõttu tuli leida viis, kuidas end nõ ridade vahele ära peita ja kust oskasid selle üles leida vaid teadlikud inimesed. Nii oli võimalik võime ära petta.

Märtsiküüditamine oli šokk kogu Eesti ühiskonnale, mis kustutas paljude inimeste lootuse muutuste võimalikkusest. Enese peitmine, olukorra tõsiduse vältimine ei saanud enam toimida massiliselt, oli vaja leida teistmoodi taktika. Selleks ajaks olid inimesed nõukogude võimu käekirja ja tegutsemisprintsiipe juba paremini tundma õppinud, mõistes mida tohib teha või öelda, mida mitte. Uued käitumismallid tulenesid osaliselt ka nõukogude ideoloogiast endast ja praktiseeritavate tehnikate ärakasutamisest.

Nõukogude võim pelgas igasugust spontaansust, see tõi kaasa elu maksimaalse standardiseerimise.⁷² Seda võis täheldada ka näiteks keelekasutuses, visuaalses propagandas ning elu rutiinsemateski toimingutes. Kuigi standardiseerimine pidi suretama loomingulisust, kasvasid selle pinnalt välja oskused, mida enda tarbeks ära kasutada. Formalistliku vormi omandamine oli üks sellistest taktikatest. Võimude poolt praktiseeritav loosunglikkus ja selgesti mõistetavatest väljaütlemistest hoidumine ning lokkav üldsõnalisus pani sarnaselt käituma ka kodanikke. Umbmäärane üldistamine aitas hoiduda nähtustes tuumast ning elimineeris võimaluse millestki konkreetsest kinni

⁷⁰ Juliane Fürst. Lk 246.

⁷¹ Samas. Lk 230-231.

⁷² Aleksei Yurchak. Lk 54-59.

hakata.⁷³ Selle tendentsi ilmekaks näiteks on osade kunstnike brigaadidesse koondumine ning tellimuste täitmine kollektiivselt. See vähendas üksikisiku vastutust, probleemide tekkimisel tuli vastust kanda kogu grupil, olles seetõttu ka võimude poolt soositud.⁷⁴

Sovetiseerimine tähendas ka inimese mõttelaadi normeerimist vastavalt nõukogulikele mallidele, mille tagajärjeks oli sügav vastuolu avaliku elu ja privaatsfääri vahel. Kahes vastandlike väärtustega maailmas elamine, kus ühelt poolt kehtisid avalikud normid, teisalt seisti neile vastu isiklike vaadetega, see tõi kaasa sisemise konflikti. Tuli leida sisemine tasakaal avalikult nähtava ja iseenda südametunnistuse vahel.⁷⁵ Seeläbi kujunes inimestel välja kahestunud identiteet, mida on iseloomustatud nõukogude inimese erilise seisundina või ettevaatusabinõuna.⁷⁶

Kujunes välja topeltnõuetlemine ehk viis, kuidas kohaneda muutunud olukorraga. Kuigi tegu pole vaid kommunistlikus ühiskonnas tekitatud vaimse seisundiga, oli selle tähendus stalinistlikul perioodil erakordselt suur. Aili Aarelaid nimetab seda „tundlikuks sotsiaalpsühholoogiliseks mehhanismiks“, mille ülesanne oli aidata säilitada inimesel oma „mina“-identiteet ehk see teadmine, kes ta tegelikult oli. Topeltnõuetlemise kaudu kõrvutas isik Eesti Vabariigi aegset mõttelaadi ehk kui oma ja võimude poolt nõutavat nõukogulikku reaalsust kui võõrast. Kui Nõukogude esimestel aastatel kujunes see välja paratamatusena, siis hiljem muundus see sotsiaalse teadvuse aluseks.⁷⁷

Aarelaid jagab topeltnõuetlemise arengu kolme etappi. Esimene neist on seotud eestiaegsete põlvkonnaga, kelle sünniaastad jäävad aastas 1914-1930 ning kes olid üleskasvanud iseseisvas riigis. Teine põlvkond kujutab endast Stalini-aegset noorust sünniaastatega 1931-1940, kelle jaoks sai topeltnõuetlemine tihti eluliselt oluliseks reeglistikuks. Kolmanda grupi moodustab „sulaaja“ noorus, sünniaastatega 1941-1950 ning kelle noorus jäi ühiskonna liberaliseerumise ja kultuuri avardumise aega, mis kujundas topeltnõuetlemisele uue taseme, erinedes oluliselt selle alguses praktiseeritud viisist.⁷⁸ Antud töös analüüsitud sõpruskonna noored kuuluvad aga esimesse põlvkonda, kelle jaoks oli harjumine kõige teravam, tekitades iseendaks jäämisel rida probleeme. Järgnev peatükk avab neid küsimusi lähemalt ja personaalsemalt, asetades need siinkohal esitatud laiemasse raamistikku.

⁷³ Timothy Johnston. Lk 185.

⁷⁴ Jaak Kangilaski. Stalinismi kolmas laine. Lk 125.

⁷⁵ Timothy Johnston. Lk 185.

⁷⁶ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Lk 126-127.

⁷⁷ Aili Aarelaid. Topeltnõuetlemise kujunemine sovetiajal. – Akadeemia. 2000/04. Lk 755-756.

⁷⁸ Samas. Lk 755-756.

2 INIMENE RAAMIS

2.1 Heldur Viires ja sõpruskonna teke

Heldur Viires (kuni 1935. a. Veerbaum) sündis 23. juunil 1927. aastal. Tema lapsepõlv möödus Nõmmel paljulapselise pere kultuurilembeses õhkkonnas. Põhihariduse sai ta Rahumäe Algkoolis, keskhariduse Tallinna Reaalkoolis. Viirese noorusaega jäid 1939. aastal vallandunud II maailmasõda, aasta hiljem alanud Nõukogude okupatsioon, sellele järgnenud Saksa okupatsioon vahemikus 1941-1944 ning taaskord Nõukogude Liidu okupatsioon. Nagu noorusaastate meenutamisele omane, kirjeldab ka Viires oma nooruspõlve ajaloo keerdkäikudest hoolimata ilusa ajana. Esimese tõuke maalimiseks sai Viires noorelt, kui üks tema vanematest õdedest palus vennal endast portree teha. Senimaani muusikaga tegelenud poiss proovis alguses kätt niisama, kuid mida kauem ta teosega töötas, seda enam mõistis, kui hästi see tal välja tuleb. Sealt tekkiski huvi kunsti vastu, mis kasvas aja jooksul hingelähedaseks ning sai oluliseks osaks Viirese elust.⁷⁹

1945. aastal asus 18-aastane Viires õppima maali eriala Tartu Kunstiinstituudis, mida tollal iseloomustas siis veel koolis töötavate „Pallase“ lõpetanud õppejõudude poolt edasiantav pallaslik käekiri. Õpetajateks olid Anton Starkopf, Ado Vabbe, Juhan Nõmmik, Johannes Võerahansu, Aleksander Vardi, noorema põlvkonna esindajatest Elmar Kits, Johannes Hirv, Alfred Kongo jt. Nende õpetamisstiil järgis „Pallases“ kasutatud meetodeid, mis rõhutas kunstniku individuaalsust ja omanäolist lähenemist. Kunstihariduse aluseks oli natuuri tundmine ning looduse tõlgendamine realistliku vormi läbi.⁸⁰ 1945. aastal polnud see meelsus veel muutunud ning ka Viires meenutab, kuidas pallaslik loominguline õhkkond talle kooliaastatel rõõmu valmistas.⁸¹

Juba esimesel päeval tutvus Viires instituudis III kursuse tudengi Ülo Soosteriga, kelle rolli nii sõja-eelse kui -järgse sõpruskonna eestvedajana on rõhutanud ka liikmed ise.⁸² Õpingute käigus tutvus Viires ka Soosteri kursusekaaslaste Lüüdia Marki (hiljem Vallimäe-Mark) ja Silvia Jõgeveriga ning II kursusel õppivate Henn Roode, Lembit Saartsi, Valdur Ohaka, Kaja Kärneri ja Valve Mossiga (hiljem Janov). Viiresega samal ajal kooli astunud Ester Potisepp sai samuti grupi osaks. Sõpruskond tekkis ja kujunes välja aastatega. Noored käisid tihedasti läbi, arutledes kunsti ja muude oluliste teemade üle, koos

⁷⁹ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

⁸⁰ Tiina Nurk. Kõrgem kunstikool Pallas. Tänapäev. Tartu. 2004. Lk 255-257.

⁸¹ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

⁸² Lembit Saarts & Heldur Viires & Silvia Jõgever. Mälestusi Ülo Soosterist. – Lk 86-89.

õpiti tundma ka Eesti Vabariigi aegset kunsti, eriti „Pallase“ õpilaste stiili, millele omane maaliline ja värvile rõhuv käekiri sai neile eeskujuks.⁸³

Poliitika noori kunstitudengeid eriti ei huvitanud, see tõi endaga kaasa liialt negatiivseid emotsioone. Nende kokkusaamiste alus polnud eesmärgipäraselt nõukogudevastane ega põrandaalune, noorte jaoks olid esikohal kunst ja looming.⁸⁴ Poliitilisest elust hoiti end eemal. Tartu kontekstis oli see enam võimalik kui sovetiseerimise tugevama löögi alla sattunud Tallinnas, vähemalt ei tunnetanud Tartu kunstitudengid ise erilist survet. Siiski oli partei tasandil Tartus valitsevaid meeleolusid märgatud ning 29. juulil 1949 toimunud Kunstnike Liidu partei algorganisatsiooni koosoleku protokollis on kirjas, kuidas Tartu kunstnikele tuleb „appi minna ja neid konsulteerida“, kuidas uusi eesrindlikke noori kasvatada tuleb.⁸⁵ Nõukogulik kasvatustöö Tartu kunstnikkonnas hakkas tuure üles võtma.

12. augustil 1948 asendati endine pallaslasest direktor Anton Starkopf parteilasest kunstniku Eduard Einmanniga.⁸⁶ Tartu Riikliku Kunstiinstituudi tudengeid pidi Tallinnaga sarnaselt kasvatama nõukogude kunstnikeks, võimelisteks looma ideoloogilise sisuga sotsrealistlikke teoseid. Tollastest instituudi nõukogu nagu maali ja kompositsiooni kateedri ja maali fakulteedi koosolekute protokollidest nähtub, et partei oli mures tudengite formalistlike suundumuste pärast.

1948. aasta 9. aprilli koosolekul kohustati maali ja kompositsiooni kateedri õppejõude, kelle hulgas olid ka Võerahansu, Vabbe ja Kits, erilise tähelepanu alla võtma formalistliku suhtumise väljajuurimise. Tudengites tuli süvendada sotsialistliku realismi tunnetust kui „ainuõiget nõukogulikku progressiivset kunstisuunda“, samuti tuli raamatukogust eemaldada formalismiga seotud raamatud ning tutvustada noortele Nõukogude Liidu eesrindlikku kunsti.⁸⁷ Kunstitudengid pidid kuulama loenguid eesrindlikust kunstist ning maalima ideoloogiliselt korrektseid teemasid. Näiteks Lembit Saarts maalis oma eeldiplomitöö teemal „1. mai demonstratsioon-rongkäik“, Valdur Ohakas „Töö riiklikul puulao platsil“, Silvia Jõgeveri teose pealkiri oli „Teoorjuseaegsed eestlased tulevad põllutöölt“.⁸⁸ Seesugused teemad olid noorte eeskujuks oleva pallasliku maalikooli õrnusega otseselt vastuolus, tulenedes korra nõudest. See oli vajalik mask, mille taha varjudes oli võimalik vaikselt oma asja ajada.

⁸³ Bok Eum Kim. Lk 5.

⁸⁴ Intervjuu Heldur Viiresega 11.04.17.

⁸⁵ ERAF, f 2477, s 119, l 32.

⁸⁶ ERA, f R-1973, s 53, l 1.

⁸⁷ ERA, f R-1973, s 32, l 19-24.

⁸⁸ Samas, l 16.

Sõpruskonna prioriteediks oli kunstiga tegelemine kunsti enda pärast, kuid seda enam hakkasid nad võimudele vastanduma, võtmata omaks võimu poolt pakutavat primitiivset lähenemist. Aili Aarelaidi järgi saab öelda, et noored varjasid end nõukogude võimu eest kultuuri sisse pugedes.⁸⁹ Viires ei mäleta tollase õhkkonna erilist pingestumist, see meenub ennekõike ilusa ajana, mil nad kõik koos „muudkui joonistasid“.⁹⁰ See kõik oli palju põnevam kui poliitika, millele tähelepanu ei pööratud. Elati vanade väärtuste süsteemis, nõukogulikust igapäevast hoiti võimalikult eemale.

Samas testisid ka nemad lubatavuse piires, kasutades selleks sageli ironiat. Nii näiteks pakkus noortele nalja direktor Einmanni ukse vastas asuval trepil võimude kõvahäälne kritiseerimine, millega taheti direktorit ärritada.⁹¹ Otsese hirmu puudumisest kõnelevad ka Lembit Saartsi 1946. aastal joonistatud ning hiljem asitõenditena julgeoleku ülekuulamistoimikusse köidetud „nõukogudevastased“ joonistused,⁹² sh karikatuurid Hitlerist ja Stalinist. Kuigi need visandid näisid süütutena ning eelkõige Saartsi enda ja tema sõprade lõbustamiseks skitseeritud, said neist hiljem alusmaterjal nõukogudevastases tegevuses süüdistamisel. Oluliseks asitõendiks kujunes ka Saartsi kiri 1948. aastal ajalehele Sirp ja Vasar.⁹³ Kirjas esineb ta väljamõeldud tegelasena, kes ülistab Vene võime, lõppu on Saarts lisanud luuletuse „Kantoon Stalinile“. Kirjutise eesmärgiks oli ridade vahele peidetud soov võimude üle ironiseerida. Nagu nähtub, olid noored küll teadlikud võimude poolt kehtestatu karmusest, kuid oma tegude tõsidust nad siiski ei tajunud.

Sõprade jaoks oli oluline enese nõukogulikust reaalsusest väljalülitamine ning oma tudengiaastate nautimine. Ühelt poolt põgeneti privaatsfääri sisemistesse ridadesse. Kohtuti tudengite endi korterites, kus arutleti nii kunsti kui ka maailmas toimuva üle. Oluliseks kogunemiskohaks kujunes õppejõud Johannes Võerahansu kodu Lepiku tänaval, millest sai justkui kunstikoloonia, kus sai peavarju nii mõnigi kunstnik.⁹⁴ Teisalt saadi kokku ka erinevates Tartu kohvikutes ja restoranides nagu Kolme Koopa Kohvik ja Horn. Kunstimeele avardamiseks käidi Tartu Kunstimuuseumis peavarahoidja Tui Koorti abiga eesti kunstiajaloo klassikaga/šedöövritega tutvumas. Samuti püüdsid noored ka mujal kunstimaailmas toimuvaga kursis olla. Selleks tõlkis Henn Roode Raymond Escholier'

⁸⁹ Aili Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Lk 107.

⁹⁰ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

⁹¹ Samas. 22.03.17.

⁹² ERAF, f 129SM, s 23352, lisa 1 1-22. Antud karikatuuridel peatub pikemalt ka järgmine alapeatükk.

⁹³ ERAF, f 129SM, s 23352, l 222. Kirja lugemiseks vt Lisa 1.

⁹⁴ Heiki Kahro. Lk 12.

moodsat kunsti käsitleva teose „*La peinture française XXe siècle*“ eesti keelde. Tõlgitud tekst köideti, dubleeriti ning jagati omavahel.⁹⁵

Prantsuse 1930ndate impressionismist mõjutatud maaliline käekiri, mis oli „Pallases“ õppinud Ado Vabbe ja Elmar Kitse Tartu Kunstiinstituudi ateljeedesse alles jäänud, sai iseloomulikuks ka sõpruskonna liikmetele ning köitis neid eelneva Tartus viljeletud maalikooli traditsiooniga. Sõpruskonna sidemed olid teineteist toetavad ning muutusid aja jooksul üha lähedasemaks.⁹⁶ Loomeinimestele omase natuuriga tegelesid nad ennekõike hingele olulise kunstiga, mis kajastub eriti selgelt sel ajal tehtud väikestes joonistustes, millest on suur hulk säilinud ka Viirese isiklikus kogus. Peamiselt on need olmestseene kujutavad harjutused, mis illustreerivad hästi sõprade loomeõhustikku. Nõukogude igapäevast viis neid eemale ka muud ühised tegevused. Viiresel on eredalt meeles suvised praktikumid. Viires meenutab kõige ilusamana viimaseks jäänud praktikumi Soosteri maakodus Hiiumaal 1948. aasta suvel.⁹⁷ Seda ilusat aega varjutas aga pingelise õhkkonna kasv, millest ei saanud nad enam hoiduda.

Nende tegevust oli võimude poolt märgatud. Enim tähelepanu köitis Henn Roode karismaatiline isik. Viires meenutab seika, kuidas Roode Emajõe kaldal prantsusekeelset luulet kõvahäälselt deklameeris, mille peale nooruk Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeriumi (MGB) poolt kinni võeti ning vaid õppejõu Anton Starkopfi palve peale arestimajast vabastati.⁹⁸ Sellele järgnes seik, kus 1946. aastal esitati Roodele koostööettepanek hakata julgeoleku agendiks ja kanda ette tudengite seas levivatest ideedest ja juttudest. Võimude poolt Rembrandtiksi nimetatu ei soovinud aga koostööd teha.⁹⁹ Pääsetee leidis Roode Tallinnasse minemises, seal õppis ta ühe semestri Tallinna Riiklikus Tarbekunsti Instituudis, naastes selle järel siiski Tartusse Viiresega 4. kursusele õppima.

1949. a suvel lõpetasid Sooster ja Ohakas kooli ning suundusid Tallinnasse tööle, Viires läks aga vastumeelselt sama aasta sügisest stipendiaadina õppima Leningradis asuvasse Repini-nimelisesse Kunstiakadeemiasse, teised jäid Tartusse.¹⁰⁰ Sellele vaatamata jäid sõpruskonna suhted edasi kestma, millele mõni aeg hiljem ootamatu järg saabus.

⁹⁵ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

⁹⁶ Samas. 22.03.17.

⁹⁷ Samas. 11.04.17.

⁹⁸ Samas. 22.03.17.

⁹⁹ Juta Kivimäe. Lk 45-47.

¹⁰⁰ Bok Eum Kim. Lk 7.

2.2 Arreteerimine ning ülekuulamised – juhtumi ülevaade

1949. aasta 6. novembri varahommikul õhati Raadi kalmistul Tartus Punaarmee monument, mille olulisus oli seda suurem, et just samal päeval pidi sama monumendi jalamile asetatama Suure Oktoobri 32. aastapäevaga seonduvalt pärgi, paar päeva varem oli rahva seas levitatud lendlehti võimused mõnitavate karikatuuridega, mis kõik viitas põrandaaluse organisatsiooni tegevusele. Tegevuse paljastamiseks algatati laiaulatuslik operatsioon. Kuna lendlehel kujutatud karikatuur viitas kunstiaandega isikutele, siis langesid operatiivtöötajate esmasesse huviorbiiti kunstitudengite sõpruskond, kuigi hilisema uurimise käigus nende seost antud juhtumiga tõestada ei suudetud.¹⁰¹

Sel põhjusel arreteeriti 20. novembril esmalt Roode, järgmisel päeval võeti vahi alla Saarts ja Potisepp ning u kuu hiljem, 28. detsembril ka Sooster ja Ohakas. Kuigi Viires sai sõpradega juhtunust teada juba Leningradis ning taipas, mis teda ees ootab, otsustas ta end siiski mitte varjata, „ma lihtsalt ei osanud kuhugi mujale minna, metsa ma ei tahtnud minna, kuhu mul end peita oli?“¹⁰² Viires tabati Eestis koolivaheajale tulnuna järgmise aasta 4. veebruaril.¹⁰³

Vahistamistele järgnesid ülekuulamised. Nagu tavaks koosnes protokoll vahistatu põhiandmetest, informatsioonist tema perekonna koosseisu, karistuste, sõjaväelise teenistuse, organisatsioonilise kuuluvuse ja poliitilise tegevuse kohta. Ülekuulamised olid ülesehitatud küsimus-vastus baasil. Need toimusid vene keeles tõlgi vahendusel, kuna tudengite vene keele oskus oli nõrk. Noori küsitleti peamiselt nende „kodanlik natsionalistliku“ tegevuse osas. Esitatavad küsimused olid kõigi puhul sarnased: alustuseks tuli anda ülevaade oma elust, seejärel rääkida lähemalt grupi võimudevastasest tegevusest, millele järgnesid juba detailsemad arupärimised. Üleüldises praktikas pandi julgeoleku poolt küsitletavad tunnistama seda, mis oli uurijale vajalik.¹⁰⁴

Süüdistused, mille alusel sõpruskonna liikmed arreteeriti, olid sarnased. Peamine süü oli kuulumine nõukogudevastasest kodanlik-natsionalistlikku rühmitusse, nõnda anti noorte sõpruskonnale kuritegelik sisu, mille raames saadi illegaalselt 1948-1949 kokku ning korraldati süstemaatiliselt vestlusõhtuid, kus arutleti võimuvastase tegevuse organiseerimise üle. Sellise tegevuse hulka arvati arutelud poliitilistel teemadel.

¹⁰¹ Pearu Kuusk. Punaarmee monumendi plahvatusest ja lendlehtedest Tartus 1949. aastal. – Tuna, nr. 4. 2002. Lk 67-68.

¹⁰² Intervjuu Heldur Viiresega. 22.03.17.

¹⁰³ ERAF, f 129SM, s 23352, l 177.

¹⁰⁴ Aigi Rahi-Tamm & Meelis Saueauk. Lk 9.

planeeritav kallaletung Nõukogude miilitsale, juhul kui puhkeb Inglismaa, Ameerika ja Nõukogude Liidu vaheline sõda, mille järel lubasid noored illegaaliks hakata. Kõlas ka mitmeid teisi süüdistusi nagu vastakate arvamuste ülesnäitamine sotsialistliku realismi osas, nõukogudevastase sisuga teoste tõlkimine ja nende jagamine teiste kunstitudengitega ning arutelu riigipiiri illegaalse ületamise kohta.

Viimane süüdistus on eriti huvitava ja nõukogulikku uurimissüsteemi hästi iseloomustava sisuga. Esimesena vahistatud Roode mõtles välja skeemi, kuidas julgeolekutöötajaid segadusse ajada ja rääkis ülekuulamisel, kuidas neil on sõpradega soov läbi Hiina Prantsusmaale põgeneda. Räägitu tundus ülekuulajatele piisavalt kompromiteerivana ning see lisati süüdistuste hulka.¹⁰⁵ ENSV RJM Tartu Osakonna 2-N jaoskonna ülema asetäitja Johann Mägi seletuskirjas augustist 1955. aastal tuleb välja, et tema seda lugu küll ei uskunud, ent pani ikkagi protokoll.¹⁰⁶ Moskva töötajatele tundus süüdistus aga liialt ebatõenäoline, mistõttu asendati süüdistuses kaugel Hiina lähedalasuva Rootsi, sellisena sobitus räägitud plaan tõetruumalt. Usutavuse huvides lisati juurde noorte kavatsus sealt edasi Pariisi põgeneda.¹⁰⁷ Antud näide demonstreerib ilmekalt julgeolekumeetmeid, kuidas inimestele süüdistusi konstrueeriti, mille jaburus neile endilegi kohati ebarealistlikuna näis.

Noorte süütegude nimekirja kuulus veel teisigi tegusid. Küllalt kerge vaevaga oli võimalik leida „süüd“ nõukogude perioodi eelsest ajast. Eesti Vabariigi aegsed tegevused tõsteti ümber Nõukogude konteksti.¹⁰⁸ Kuna tudengid olid vabariigi ajal liiga noored, ei andnud sealt midagi märkimisväärset leida. Küll aga pakkus selliseid võimalusi hilisem Saksa okupatsiooni aeg. Välja otsiti Henn Roode ajakirjale Eesti Sõna tehtud kaastööd.¹⁰⁹ Ülo Soosteri¹¹⁰ ja Valdur Ohaka¹¹¹ süütegude hulka kuulus teenistus saksa sõjaväes, Lembit Saartsil aga kuulumine vabatahtlikku relvastatud organisatsiooni Omakaitse.¹¹² Ester Potiseppa¹¹³ ja Heldur Viirese¹¹⁴ süüdistustele täiendusi ei leitud.

Mida aeg edasi, seda lühemaks ülekuulamisprotokollid muutuvad. Saartsi kuulati üle seitsmel, Roodet kuuel ja Potiseppa viiel korral, teisenä arreteeritud Soosterit küsitleti

¹⁰⁵ Intervjuu Heldur Viiresega. 22.03.17

¹⁰⁶ ERAF, f 129SM, s 23352, l 534. Peeter Väljas (tõlk.). Lk 42.

¹⁰⁷ Intervjuu Heldur Viiresega. 02.05.17.

¹⁰⁸ Aigi Rahi-Tamm & Laine Randjärv. „Omavahelised suhted on normaalsed“. Eesti koorijuhtide survestamine stalinismi tingimustes. Artikli käsikiri.

¹⁰⁹ ERAF, f 129SM, s 23352, l 8.

¹¹⁰ Samas, l 124.

¹¹¹ Samas, l 148.

¹¹² Samas, l 68.

¹¹³ Samas, l 100.

¹¹⁴ Samas, l 172.

neljal ja Ohakat kolmel korral. Viimasena kinnipeetud Viirest samuti kolm korda. Hiljem arreteeritute ülekuulamised olid ka ajaliselt lühemad. Ülekuulamiste alguses oli vaja konstrueerida lugu, millele süütegu üles ehitada. Hiljem polnud see enam sedavõrd oluline, pigem oli süüdistatavatelt vaja kätte saada süüteo omaksvõtmise tunnistus. Viimasena arreteeritud Viirese küsitlemine toimus juba kiirkorras, pigem oli see temalt kinnituse nõutamine teiste poolt kirjeldatu osas. Nagu Viires ise sõnastas oli „romaan juba minu Eestisse tagasituleku ajaks valmis“.¹¹⁵

Vahistatute küsitlemise kõrval kuulati samal ajal üle ka mitmeid tunnistajaid, kelle vastused pidid aitama vahialuste süüd konstrueerida. Saartsi kuulumist Omakaitse kinnitasid kaks tuttavat kodukandi meest nagu ka isa Jaak. Soosteri ja Ohaka teenistust saksa armees tõendas nendega samal ajal sõjaväes olnud mees. Ülekuulatavate hulgas olid ka Tartu Kunstiinstituudi õppejõud Ado Vabbe,¹¹⁶ Johannes Võerahansu¹¹⁷ ja Tartu Kunstimuuseumi peavarahoidja Tui Koort.¹¹⁸ Neil on kästud iseloomustada noori ning nende nõukogudevastast tegevust lähemalt, seda rõhuasetusega Henn Roodele. Protokoll kohaselt pidasid ka nemad tudengite tegevuse olevat nõukogudevastase, milles võib küll kahelda, ent julgeoleku uurija ees nad vaevalt oma tegelikku arvamust oleks julgenud avaldada.

Ülekuulamiste käigus ei tekkinud uut kompromiteerivat materjali eriti juurde ning pigem järgivad lõplikud süüdistused eelpool väljatoodud arreteerimise põhjendusi. Lembit Saartsi süüdistustele lisandus ka eelnevalt kirjeldatud ajalehe Sirp ja Vasar saadetud anonüümne kiri. Toimikusse lisati ka Saartsi nõukogudevastased joonistused, luuletused ja nimetatud kirja mustand. Erinevatele vihikulehtedele ning juhuslikele paberitükkidele skitseeris Saarts Stalini, Lenini ja Hitleri karakterseid näojooni. Need on segatud muude joonistustega tundmatutest nägudest ning ka näiteks loomadest.

Kui suurem osa joonistustest ei viita otseselt politiseeritusele, vaid on pigem juhuslikku laadi visandid juhuslikel paberitükkidel, leiab nende seast ka otsemalt võimuvastaseid joonistusi. Ühes sellises on Saarts skitseerinud Vjatšeslav Molotovi noaga, millele on antud pealkiri „Molotof Pariisis kõnet pidamas“. Teise näitena saab välja tuua joonistuse Ameerika Ühendriikide lipuga tegelasest, kelle jalge all on Stalinit meenutav pikali surutud tegelane. Mehe teine käsi on üles tõstetud ning see hoiab kandikut, millel aasta 1949,

¹¹⁵ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

¹¹⁶ ERAF, f 129SM, s 23352, l 200-201.

¹¹⁷ Samas, l 195-196.

¹¹⁸ Samas, l 204-205.

Stalini kohal on kirjutatud aga 1948. Kõige all on kirjas „Head uut aastat!“.¹¹⁹ Paarile lehele on Saarts sinise ja musta pliiatsiga rahvustrikoloori triipe värvunud, mis ei saanud julgeolekutöötajatel samuti kahe silma vahele jääda. Võimude silmis olid need vägagi kompromiteerivad materjalid, mis raskendasid kogu grupi süüd. Pärast nende joonistuste konfiskeerimist oli raske Saartsil ja kõigil teistel end kaitsta, et nad pole midagi nõukogudevastast teinud. ENSV Riikliku Julgeoleku ministri polkovnik Moskalenko nimetas neid „nõukogude-vaenulikeks dokumentideks“, mis diskrediteerivad Nõukogude juhte.¹²⁰ Viirese elukoha läbiotsimisel äravõetud 48 kirja ja loengukonspekt ei lisanud asjale midagi uut juurde ning eemaldati süütõendite nimekirjast ja kuulusid hävitamisele.¹²¹

Noortele esitatud süüdistused olid peaaegselt fabritseeritud. Sõpruskonna näol polnud tegu organiseerunud nõukogudevastase rühmitusega. Kuigi nende vastandumine sotsialistlikule realismile ning huvi lääne kunsti vastu oli tõene, polnud nõukogudevastatus nende eesmärgiks. Muidugi olid noored arutanud omavahel Pariisi mineku võimalusi, kuid süüdistused, nagu plaaninuks nad illegaaliks minna või metsavendadega („bandiitidega“) koostööd tegema hakata, oli julgeoleku väljamõeldis. Süütõendeid nappis, nii anti kõikvõimalikele tegevustele nõukogudevastane sisu ning selliselt põhjendati ka Viiresele tema kinnivõtmist potentsiaalse nõukogudevastase tegevuse elimineerimisena.¹²² Ei saa unustada, et Viires oli tubli õpilasena saadetud Leningradi õppima, kuid tema vastuväited suruti kiiresti maha.

Viires meenutab, kuidas ülekuulamistel kasutati nii hea kui kurja taktikat: oli nii ähvardamist kui ka Siberi ilusa looduse kirjeldamist. Viires kirjeldab neid kui „lavalisi ettekandeid“.¹²³ Kurnamise ühe vahendina kasutati „seinakapis“ hoidmist, mis seisnes vangi kinnipidamises väikeses ruumis, kus puudus istumisvõimalus. Inimesi murti just hilisõiste ja tihti kuni varajaste hommikutundideni kestvate ülekuulamiste käigus.¹²⁴ Seda võtet Viirese ega ka teiste sõpruskonna liikmete küsitlemisel ei kasutatud. Kuigi Viirest kuulati toimiku protokollide alusel üle vaid kolmel korral, täitsid need oma eesmärgi ning süstisid Viiresesse hirmu. Sarnaselt teistega kirjutas ka tema alla aktile, milles tunnistas end süüdi. Hilisema rehabiliteerimise käigus on protokollide koostaja Mägi leidnud, et noorte

¹¹⁹ Käsitletavate joonistustega tutvumiseks vt Lisa 2. ERAF, f 129SM, s 23352, l 1 & 10.

¹²⁰ Kiri NSV Liidu RJM j.a. Erinõupidamise sekretariaadi ülemale kindralmajor Jessaulovile, veebruar 1955. ERAF, f 129SM, s 23352, JVL, l 71-72. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 34-35.

¹²¹ ERAF, f 129SM, s 23352, l 180.

¹²² Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

¹²³ Samas. 02.05.17.

¹²⁴ Aigi Rahi-Tamm & Meelis Saueauk. Lk 14.

arreteerimine ei olnud vajalik, kuna „neid oleks saanud ümberkasvatada väärilisteks nõukogude kodanikeks ka ilma arreteerimata“.¹²⁵ Viimane Viirese ülekuulamine leidis aset 7. veebruaril 1950.¹²⁶ Juba mõned päevad hiljem, 15. veebruaril 1950 jõuti järeldusteni, et sõpruskonna liikmed on antud kuritegudes süüdi ning RJM Tartu Osakonna uurija vanemleitnant Martjanov ja uurimisosakonna ülem kapten Tšugini poolt allkirjastatud süüdistuskokkuvõtte kohaselt tegid nad ettepaneku määrata meestele karistuseks 25 ja Potisepale 10 aastat parandusliku töö laagris.¹²⁷

Erinõupidamise otsust ootasid noored Tartu tapivanglas. Arreteerimise ja ülekuulamisega kaasnenud hirmust, mida võimendas teadmatus tuleviku ees, prooviti kuidagi üle olla. Viires, kes jagas kongi Ülo Soosteriga, on seda aega tagantjärele ning eriti hilisemaga võrreldes „mõnusana“ hinnanud. Noored olid teineteisele toeks, jutustades lugusid kõikvõimalikel teemadel ning joonistades üksteise võidu, kuna paberit ja pliitsit sai vangivalvurilt ning sütt oli samuti võimalik siit-sealt näpata. Lubatud oli ka kirjavahetus ning pakkide saamine, mille tõttu oldi omavahel kontaktis. Kaja Kärner tõi sõpradele tihtilugu süüa, mis tekitas vangides suisa koduse tunde.¹²⁸ Tallinnasse üleviimisel sai Viirese kongikaaslaseks Henn Roode. Nende ootamine lõppes juunis. NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Erinõupidamise otsusega määrati 14. juunil 1950 neile kõigile paragrahv 58 alusel 10 aastat vabadusekaotust.¹²⁹ Heldur Viires saadeti Vorkuta vangilaagrisse Komis, teised Kasashstanis asuva Karagandõ oblasti vangilaagritesse.¹³⁰

Huvitav on tõdeda, et noorte juhtumit ei kajasta ei Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu¹³¹ ega ka Tartu Riikliku Kunstinstituudi üldkoosolekute,¹³² nõukogu,¹³³ maali ja kompositsiooni kateedri¹³⁴ ja maali fakulteedi¹³⁵ koosolekute protokollid aastatest 1949-1950. Kooli igapäeva tegemiste üle arutlemise kõrval tuleb küll selgelt esile üldine kriitika kunstnike ja tudengite loomingu ideoloogilise leiguse ning aeglase edusammude osas võitluses formalismi vastu, kuid noorte juhtum selles kontekstis kajastamist ei leia. Viiteid

¹²⁵ ERAF, f 129SM, s 23352, l 534.

¹²⁶ Samas, l 187-188.

¹²⁷ Samas, l 254.

¹²⁸ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

¹²⁹ ERAF, f 129SM, s 23352, l 256-261.

¹³⁰ Biograafiad. – Liisa Kaljula (koost.). Lk 59-60.

¹³¹ ERAF, f 2477, s 119.

¹³² ERA, f R-1973, s 8.

¹³³ ERA, f R-1973, s 40.

¹³⁴ ERA, f R-1973, s 32 & ERA, f R-1973, s 54.

¹³⁵ ERA, f R-1973, s 31 & ERA, f R-1973, s 67.

konkreetsesele isikutele leiab VIII pleenumi järgselt, kui kritiseeritakse kunstikooli „Pallast“ ja seal hariduse saanud õppejõude Starkopfi, Vabbe ja Vardit.¹³⁶

Nii Jaak Kangilaski¹³⁷ kui ka Juta Kivimäe¹³⁸ peavad üheks tudengite arreteerimise ja vangistamise põhjuseks võimude soovi heita varju ja elimineerida õppejõud Vabbe ja Kits, et Tartu Kunstiinstituudi kaotamise kavatsust oleks võimalik lihtsamalt ellu viia. Viires leiab vastupidiselt, et nende arreteerimisel polnud seesuguse laiema plaaniga otsest seost. Pigem oli tegemist vajadusega leida Raadi mälestuskivi õhanud süüdlane ning noored olid selleks lihtne saak.¹³⁹ Fakt on, et 1950. aasta detsembris võeti vastu otsus Tartu Riikliku Kunstiinstituudi ning Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi ühendamiseks Eesti NSV Riiklikuks Kunstiinstituudiks.¹⁴⁰ Sellest alates oli kõrgemat kunstiharidust võimalik omandada vaid Tallinnas, mis oli järjekordne samm tsentraliseerituse suurendamiseks.

Sõpruskonna teised liikmed Kaja Kärner, Valve Moss, Lüüdia Mark ja Silvia Jõgever pidid toime tulema teistsuguse kohanemisega. Kuigi neid ei arreteeritud, osutusid ka nemad muul viisil tõrjututeks. Kärner visati välja Kunstnike Liidust ja kaotas joonistusõpetaja koha Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis, mispeale ta alustas tööd sildimaalijana ettevõttes Tartu Kaubastu. Mark asus laborandina tööle Tartu Ülikooli, Jõgeverist sai kunstiopetaja Tartu 8. Keskkoolis. Moss töötas Tartus arveametnikuna ja laborandina Askoli laboratooriumis.¹⁴¹ Viirese arvates seisnes põhjus, miks naistudengitest vaid Ester Potisepp vangilaagrisse saadeti, selles, et ta oli teistest enam seotud Roodega.¹⁴²

2.3 Elu vangilaagris

Vorkuta, koht, kuhu Viires saadeti, asub 160 km põhjapool polaarjoont tundras, Petšooras søbasseinis. Viires sattus Vorkuta parandusliku töö laagrisse ehk Vorkutlagi, millest 1948. aastal eraldati Retšnoi erilaager nr. 2.¹⁴³ Tema vangipõlve täitsid mitmesugused ametid. Kõigepealt oli tema tööks ühendusteede lumest puhastamine. Seejärel töötas ta ehitusbrigaadis. Sealt pääses ta füüsiliselt kergemale tööle elektrijaamas, kus tema ülesanne oli elektrivõrgu tööhoidmine ning võimalike probleemide lahendamine.¹⁴⁴

¹³⁶ ERA, f R-1973, s 8, l 145-162.

¹³⁷ Jaak Kangilaski. Stalinismi kolmas laine (1949-55). Lk 174.

¹³⁸ Juta Kivimäe. Lk 40-41.

¹³⁹ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

¹⁴⁰ ERA, f R-1973, s 78, l 1-9.

¹⁴¹ Biograafiad. – Liisa Kaljula (koost.). Lk 59-60.

¹⁴² Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

¹⁴³ Leo Õispuu (koost.). Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988. Raamat 3. Tallinna Raamatutrukikoda. Tallinn. 2005. Lk 163.

¹⁴⁴ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

Viirese üks kohanemisstrateegia oli enese tudengina esitlemine, tutvustamata end seejuures kunstnikuna. Ta ei soovinud oma annet kasutada nõukogulike propagandistlike teoste loomisel, sestap hoidus ta enda kunsti sidumisest kuni vangipõlve lõpuni. Kuigi kunstnikuna töötamine oleks võinud pakkuda kergemat elu, oli vaimne mõõde sellest olulisem. Sotsrealismi stiilis töid „vorpida“ ning punaseid lippe maalida oli Viirese sisemisele mõttemaailmale vastukarva.¹⁴⁵ Ta valis füüsiliselt raskema tee, vaimse nüristamise asemel. Siin avaldus üks topeltnõuetlemise märkidest: varjata oma sisemist identiteeti, et päästa end pealesurutud mallidest.

Lembit Saarts ja Ülo Sooster toimid teisel viisil, olles laagrikunstniku ametis, tuli neil teha just selliseid pildikesi, mis nooruspõlves vastumeelsust tekitasid. Nõnda valmisid neil pildid erinevate aastapäevade tarvis või portreeteriti eesrindlikke kaevureid autahvile panekuks. Kindlasti oli selliste tööde täitmine vaimselt keeruline, samas oli neil võimalik joonistada ka isenda jaoks. Näiteks visandas Sooster laagris üsna palju, et kustutada väärtusetuse tunnet, mis tal vangina tekkis. Hiljem kasutas ta neid motiive mõnel oma teosel. Peamised joonistused olid autoportreed, kus Sooster väljendas oma isiklikku heitumust ning lootusetuse tunnet.¹⁴⁶ Siiski ei suutnud ka Viires oma loomingulisi impulsse täielikult vaka all hoida, tegeledes varjatult joonistamisega. Näiteks on üks autoportree, mille kallal ta hiljem elektrijaamas töötas, tänini hoiul tema poja käes.¹⁴⁷

See oli vaid erandlik näide, sest vastupidiselt Soosterile Viires laagris ei joonistanud. Oma roll oli selles hirmul pidevate läbiotsimiste ees ning ka vahendite puudusel. Nii valis Viires oma laagris eluspüsimise taktikaks rutiinse töötegemise, hoides end eemale ka laagripoliitikast ning vangide poolt korraldatud streigist, kuna ei näinud sellises vastuhakus mõtet,¹⁴⁸ püüdes jääda toimuva suhtes kõrvaltvaatajaks.

Eemaldumaks vangilaagri igapäevast rännati mõtteis eelnevasse ilusasse tudengiaega. Seesuguse pagemisega sai ennast mornist hallusest välja lülitada. Sõpruskonna olulisus väljendus selgelt ka selles, olles jällegi kohanemise abivahendiks. Sarnaselt paljudele represseeritutele otsis ka Viires tuge loodusest, meenutades vägevaid virmalisi, mille

¹⁴⁵ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

¹⁴⁶ Eha Komissarov. Sürrealistlik Sooster. – Ülo Sooster 1924-1970. Mälestusnäitus. Tiina Abel. (toim.). Eesti Kunstimuuseum. Tallinn. 2001. Lk 15.

¹⁴⁷ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.03.17

¹⁴⁸ Samas. 02.05.17.

värvimäng tema kunstnikuhingele palju kosutust ning inspiratsiooni andis.¹⁴⁹ Halvast püüdis üles leida see parim, mille najal edasi toimida.

Üheks hingeliseks tugipunktiks oli ka sõprussidemete loomine. Eestlasi oli Vorkutas palju¹⁵⁰ ning ühise keele leidmine nendega oli lihtne, kuna oldi sarnases rusuvas keskkonnas, kus kaaslaste tugi vajalik oli. Üheks olulisimaks sõbraks Viiresele sai 1945. aastal laagrisse saadetud kultuuritegelane Helmut Tarand (1911-1987), kellega koos barakkide vahel jalutades ning maailma asjade üle arutledes, oli vangilaagri igapäeva võimalik tuua teistsugust atmosfääri. Viires meenutab olukorda, kus Tarandi barakis istusid kaks meest – üks ühel, teine teisel pool lauda, üks joonistades ning teine kirjutades. Tarandist tehtud portreed on Viiresel tänini alles, samuti illustreeris ta seal kättesaadavate vahenditega Tarandi luulekogu.¹⁵¹ Viirese isiklikus kogus on ka 1953. aastal koju saadetud Tarandi poolt kingitud sonett. Kirjutatu pöördele maalib Viires enda autoportree. Hetkel Viirese isiklikus kogus olev kiri on võimsa hingelise jõuga, olles justkui sümbol vangilaagri raskustele.¹⁵²

Sellise kirja saatmine osutus võimalikuks tänu Stalini surmale järgnenud vabamale õhkkonnale. Õhus oli juba tunda eesseisvate muutuste tulekut. 1954 hakati poliitvange kategooriate lõikes järjest vabaks laskma,¹⁵³ kuid enne kui see Viiresele reaalsuseks sai, tuli tal läbida järjekordne bürokraatlik tsüklil. Viirese vabastamine venis teistest kauemaks. Ülo Sooster tegi avalduse,¹⁵⁴ milles palus kohtuasja ülevaatamist, kuna tema juttu on moonutatud ning esitatud süüdistuste põhjendamatus. Sarnaste mõtetega tuli välja ka Potisepp¹⁵⁵, eitades igasugust guppi kuulumist. Ka Saarts¹⁵⁶ ja Viires¹⁵⁷ esitavad omapoolsed kaebused, milles kirjeldatakse võimude poolt pealesurutud süüdistustele allakirjutamist ja nende julma kohtlemist. Kõige põhjalikum oli Roode pöördumine.¹⁵⁸

¹⁴⁹ Intervjuu Heldur Viiresega. 02.05.17.

¹⁵⁰ Leo Õispuu (koost.). Lk 168.

¹⁵¹ Intervjuu Heldur Viiresega. 02.05.17.

¹⁵² Käsitletava kaardiga tutvumiseks vt Lisa 3. Viirese isiklik kogu.

¹⁵³ Jeffrey S. Hardy. *The Gulag after Stalin. Redefining Punishment in Khrushchev's Soviet Union, 1953-1964.* Cornell University Press. Ithaca ja London. 2016. Lk 19-50.

¹⁵⁴ Ü. Soosteri avaldus NSVL Ülemkohtule Kasahhi NSV Karaganda oblastist, Pestšanalag'st, veebruar 1955. ERAF, f 129SM, s 23352, l 337-338. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 38-39.

¹⁵⁵ E. Potisepa avaldusest NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele K. Vorošivile Moskva ANSV-st, Javas'ist (Dubravlag'ist?), oktoober 1954. ERAF, f 129SM, s 23352. Lk 303. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 37.

¹⁵⁶ L. Saarti kaebus NSV Liidu Ülemkohtu esimehele Kasahhi NSV Karaganda oblastist, detsember 1955. ERAF, f 129SM, s 23352, l 337-338. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 39.

¹⁵⁷ H. Viirese kaebus NSV Liidu Sõjaväeprokuratuuri peaprokurörile, Komi ANSV-st, Vorkutas. ERAF, f 129SM, s 23352, l 407. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 39-40.

¹⁵⁸ H. Roode avaldus NSV Liidu Sõjaväeprokuratuuri peaprokurörile Kasahhi NSV Karaganda oblastist, Pestšlang'ist, jaanuar 1955. ERAF, f 129SM, s 23352, l 320-329. – Peeter Väljas (tõlk.). Lk 40-41.

Kaebuseid lugedes tekib paratamatult tunne, et kirjutajad teadsid, kuidas tuleb võimudega suhelda. Siia-sinna on lisatud nõukogulikke väärtusi kiitvaid lauselõike, kasutades selleks ideologiseeritud keelt. Näiteks kirjutab Potisepp, kui „tõsiselt ta suhtub Marxi-Lenini õpetusse ja dialektilise-materjalismi uurimisse“ ning kuidas ta on asunud „õigele teele sotsialistliku realismi vaimus“. Sooster kirjeldab, kuidas nende omavahelised vestlused kunsti üle olid justkui „arenguteeks, mis oleksid meid sotsialistliku realismi viinud“. Saarts kommenteerib oma joonistusi kui ainsat tegelikku kuritegu põhjendusega, et ta „ei olnud veel lõplikult ümber kasvanud teadlikuks nõukogude inimeseks“.

Juhtum taasavati rehabiliteerimiseks ning sellele järgnesid uued ülekuulamised, mille eesmärk oli rehabiliteerimise tõendamise. Kui Potisepp vabastati 1956. aasta 27. mail,¹⁵⁹ Roode 6. juunil,¹⁶⁰ Sooster 8. juunil,¹⁶¹ Ohakas 28. juunil¹⁶² ja Saarts 26. juunil,¹⁶³ siis Viires jäi vangistusse veel ligi pooleks aastaks, millest paar kuud veetis Tallinnas vanglas vabastust oodates. Vangilaager oli röövinud temalt kuus ja pool aastat.

2.4 Tagasitulek kodumaale

Tsiviilellu tagasitulek ei kulgenud lihtsalt või selliselt, nagu sellest vangilaagris mõeldud oldi. Paljudele endistele vangidele jäid kehtima piirangud, mis limiteerisid nende võimalusi kodu ja töö leidmisel.¹⁶⁴ Ka rehabiliteerimine ei pruukinud anda tulemusi, tõendas see ju enamasti vaid seda, et „puudus kuriteo koosseis“. Nii jäi vabanenuid aastateks saatma tõrjuv hoiak, mis raskendas nende elu.¹⁶⁵ Siin on võimalik palju näiteid tuua.¹⁶⁶

Nagu öeldud, jõudis Viires tagasi koju hiljem kui teised sõpruskonna liikmed. Loomulikult valdas Viirest koju naastes ennekõike suur rõõm, ta asus elama Nõmmele naise ning 7-aastaseks saanud poja juurde, kes ise paraku teda ära ei tundnud. Samuti taastati sõprade omavahelised sidemed. See ei nõudnud erilist pingutust, kuna vangilaager polnud

¹⁵⁹ ERAF, f 129SM, s 23352, K1A, l 552.

¹⁶⁰ Samas, l 550.

¹⁶¹ Samas, l 554.

¹⁶² Samas, l 556.

¹⁶³ ERAF, f 129SM, s 23352, JVL, l 191.

¹⁶⁴ Miriam Dobson. Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin. Cornell University Press. Ithaca and London. 2009. Lk 110.

¹⁶⁵ Nanci Adler. Beyond the Soviet System. The Gulag Survivor. Transaction Publishers. New Brunswick, London. 2004. Lk 151-152.

¹⁶⁶ Vt Aigi Rahi-Tamm. Homeless for Ever: the Contents of Home and Homelessness on the Example of Deportees from Estonia. – Violeta Davoliute, Tomas Balkelis (Koost.). Narratives of Exile and Identity in Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States (xx–xx). CEU Press. Käsikiri.

nendevahelisi suhteid muutnud. Pealegi oli vangilaagris veedetud aeg neile pigem ühendavaks kogemuseks.¹⁶⁷

Ja ometi kujuneb järgnevatest aastatest „elu tühjem periood“. Just selliselt iseloomustab Viires aastaid 1956-1958, kust puudus igasugune loominguline atmosfäär. Ta alustas õpinguid Eesti NSV Riiklikus Kunstinstituudis Tallinnas, kuhu ta võeti Tartu õpinguperioodist allesjäänud tööde põhjal vastu poole semestri pealt.¹⁶⁸ Viirese kursusekaaslasteks said vastabiellunud Henn ja Ester Roode, noorematest näiteks ka Olav Maran, Heldur Laretei ning Peeter Ulas. Valdur Ohakat ja Lembit Saartsi ei võetud aga kunstiinstituuti vastu.¹⁶⁹ Need õpingud olid midagi sootuks muud, kui seda oli Tartus pallaslaste käe all saadud kunstiharidus. Pallasliku maalikooli vaim ei sobinud kokku nõukogulike normidega. Juba kolmandat korda 4. kursusele sattununa muserdasid Viirest nn „punased“ ained, mis eeldasid ideoloogilise teksti päheõppimist.¹⁷⁰ Samuti on meenutanud ka Viirese kursusekaaslane Maran, kuidas elukauge õppesüsteem üliõpilaste kunstihuvi hävitas.¹⁷¹

Mälestus ilusast vangilaagritele eelnenud ajast ei aidanud siin enam kaasa. Vangistus oli jätnud oma jälje, „minu ametiks oli saanud olla vene vang“. Lühikeseks põetud pea ning vangilaagrist külgejäänud harjumused eristasid Viirest teistest. Kaasõpilastele jäi selgelt meelde juhtum, kiilaspäine Viires vangilaagrist saadud harjumuse kohaselt võtnud oma suitsule direktor Leo Soonpää suitsu otsast tuld, mis leidis karikatuurina kajastamist ka kunstiinstituudi seinalehes.¹⁷²

Õnneks ei jäänud neid kooliaastaid meenutama vaid tõrjutus ja vangile omane välimus ei pannud kaaslasti temas vaid negatiivset nägema. Viirese ja tema sõprade pallaslik käekiri ei jäänud märkamata noorematele kursusekaaslastele, kellel puudusid teadmised modernistliku kunsti kohta. Seetõttu oli vangilaagrist tulnud kunstnike looming instituudi akadeemilise üksluisuse keskel värskendav. Mõtteid vahetati eelkõige koolivälisel ajal, mil vestlustega kunstist said ühineda ka Ohakas ning Saarts.¹⁷³ Jällegi oli privaatsfääri tingimustes võimalik pääseda koolis pealesurutud rutiinist.

¹⁶⁷ Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

¹⁶⁸ Samas.

¹⁶⁹ Toomas Karjahärm & Helle-Mai Luts. Lk 143.

¹⁷⁰ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

¹⁷¹ Tõnis Tatar. Lk 150.

¹⁷² Intervjuu Heldur Viiresega. 28.03.17.

¹⁷³ Bok Eum Kim. Lk 8.

Kooli lõpetamise järel alustas Viires tööd vabakutselisena, kolides tagasi südamelähedasse Tartusse ja töötades eelkõige raamatugraafikuna. Nõukogude süsteemis käis maalikunstnikuna töötamise ja karjääri tegemisega kaasas pidev laveerimine, mis Viiresele ei meeldinud.¹⁷⁴ Teisalt oli töökoha leidmine vangilaagrist tulnutele raskendatud. Soosteri soov astuda Kunstnike Liitu nurjus samuti: tema avaldus lükati tagasi. See sai ka üheks põhjuseks, miks Sooster 1957. aastal Moskvasse kolis ning oma kunstnikukarjääri hoopis seal alustas.¹⁷⁵ Siiski suutis ta säilitada kontakti Tartu ja sealsete sõpradega, omades sealjuures olulist rolli 1960. aastatel kujunenud Tartu sõpruskonna tekkel.¹⁷⁶

Soosteri mõju Viirese kunstnikuteele on olnud oluline. Viires nimetab neid kolme kuud, mis ta veetis Soosteri juures Moskvas oluliseks inspiratsiooniallikaks.¹⁷⁷ Ta jätkas maalimise ja graafikaga ning osales koos teiste grupi liikmetega alates 1959. aastast näitustel. Sõpruskonna selleaegset kunsti iseloomustab suundumus vastanduda ametlikule kunstile, eelkõige viljeleti abstraktset või sürrealistliku kunsti.¹⁷⁸ Viirese eripäraks kujunes monotüüpia tehnika, mille ta viis kõrgele tasemele. Kõike seda tegi ta raamatugraafiku ameti kõrvalt. 1965. aastal loodi kirjastus „Valgus“, kuhu Viires tööle läks, süüvides seal eelkõige teaduslikku illustratsiooni.¹⁷⁹ Ühelt poolt oli see majanduslikust oludest tehtud praktiline otsus, teisalt pidas Viires olulisemaks oma sisemisi põhimõtteid, valides rahulikuma tee, et hoiduda vastuoludest iseendaga.

¹⁷⁴ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

¹⁷⁵ Lidia Sooster. Minu Sooster. Avenarius. Tallinn. 2000. Lk 52-54.

¹⁷⁶ Francisco Martinez. Ülo Soosteri *communitas*: liminaalsus Stalini-järgses kunstipraktikas. – Tartu Sõpruskond ja Ülo Sooster. – Liisa Kaljula (koost.). Lk 46.

¹⁷⁷ Intervjuu Heldur Viiresega. 02.05.17.

¹⁷⁸ Liisa Kaljula. Lk 28.

¹⁷⁹ Intervjuu Heldur Viiresega. 11.04.17.

KOKKUVÕTE

Nõukogude võimu eesmärgiks oli Eesti inimesed oma taatele allutada, sellises olukorras tuli hakata otsima väljapääse, üheks võimaluseks oli sunnitud uute oludega kohanemine. Nagu ikka jagus ühiskonnas neid, kes tõsiuskselt võimudega kaasa läksid, sellal kui enamusele uus olukord vastumeelsust tekitas. Viimase murdmiseks rakendati poliitilist terrorit, survestamist arreteerimiste, vangistamiste, küüditamise jms kaudu kõrvuti mõneti leebemate vahenditega nagu vallandamine, erinevate piirangute sisseseadmine jms.

Sellises piiritletud olukorras tuli igal inimesel leida oma toimetulekuviis. Kuivõrd ellujäämisinstinkt sunnib inimesi paindlikkusele, tekkis erinevaid kohanemisstrateegiaid. Antud bakalaureusetöö keskendus mõnede neist, võttes lähema fookuse alla Tartu Kunstiinstituudis tekkinud tudengite sõpruskonna tegutsemise sõjajärgsetel aastatel. Tänu sõpruskonna noorima liikme Heldur Viirese vastutulelikkusele, kes oli nõus neist aastatest lähemalt rääkima, avanes autoril võimalus pakkuda konkreetsemat üksikisikust lähtuvat sissevaadet tollase ajastu probleemidesse. Arvestades bakalaureusetööle seatud mahtu on töö aluseks võetud kunstnik Heldur Viirese elukäik aastatel 1945-1956. Toimetulekuviiside mõistmiseks on töö esimeses peatükis antud ülevaade loomeinimestele seatud nõudmistest, eesmärgiga raamistada laiemalt antud periood. Töö teine peatükk keskendus Viirese ja tema sõpruskonna liikmete poolt valitud kohanemisstrateegiatele.

Sõjajärgse stalinismi perioodi jaguneb kaheks, esmalt aastateks 1944-1949, mil uut süsteemi juurutati ning mida on tervikuna (1940. aastad) nimetatud ellujäämise kümnendiks. Ajastuomane segadus ei kergendanud inimeste toimetulekut, pigem nõudis neilt pingutusi, et end kehtestatud süsteemi sobitada. Mõistetavalt üritasid inimesed oma mõtetes edasi elada sõja-eelse Eesti Vabariigi tavade kohaselt. Seda iseloomustab ka Viirese tudengipõlve analüüs, millele olid omaseks teineteist toetava sõpruskonna teke, poliitikast hoidumine ning kunstile pühendumine. Sovetiseerimise algfaasis oli selline enese „ärapeitmine“ veel võimalik. Kuigi õppesse tekkis palju ideoloogilisi lisandusi, sai privaatelus tegeleda endale oluliste temadega. Kui ühelt poolt prooviti üha jõulisemalt pealetungivat nõukogulikkust hoida kodusest sfäärist eraldi, siis teisalt hakati sõpruskonda kasutama avaliku ja privaatsfääri ähmastajana nagu seda iseloomustab ka Juliane Fürsti kontseptsioon sõpruskonnast.

Märtsiküüditamise järgsele perioodile ehk üldistatult 1950. aastatele on iseloomulik massilise kahepalgelisuse teke, mida sai täheldada nii Eestisse jäänute kui vangilaagrisse

saadetute juures. Sõpruskond küll pääses märtsiküüditamisest, ent ometi tähendas aasta 1949 ka nende jaoks „vana aja“ lõppu. Arreteerimisele järgnes vangilaagrisse saatmine, kus noortel tuli silmitsi seista täiesti uute tingimustega, mis seadis omad kohanemishõõded. Viires esitles end laagris kui tudengit, mainimata et on kunstnik, kuna ei soovinud saada laagrikunstnikuks, pidades seda ametit vaimu eriliselt nüristavaks. Vanglaeluga kaasnenud raskemeelsusega tuli ta toime tänu rutiinile ning tööle keskendudes ja vaikselt vabanemist oodates.

Stalini surmale järgnenud olukorra liberaliseerimisega käis kaasas poliitvangide vabastamine, mille käigus vabanes ka sõpruskond. Koju naastes mõisteti, et nõukogude kord oli Eestis tugevamalt maad võtnud mitte ainult väliselt, vaid ka inimeste mõttemaailma tasandil. Järjekordne oludega kohanemine viis Viirese emotsionaalsesse nullseisu. Sellest aitas välja tulla endiste sõprussidemete taastamine ning keskendumine loomingule. Raskeim aeg Viirese elus sai ületatud kuid nüüd tuli hakata etteantud piiride raames endale oma kohta otsima. Kuid see on juba järgmine teema, mis antud töösse ei mahu.

Paradoksaalsel kombel jäävad käsitletavasse vahemikku 1945-1956 Viirese kauneim ning raskeim aeg: ilusale tudengiajale järgnes kontrastina vangilaagri periood. Hoolimata nõukogulike standardite pealetungist, oskasid noored vanusest tulenevalt üles leida elu parima poole. Vangilaager murdis tugevalt nende nooruslikku optimismi. Viires on tagasivaatavalt kõige olulisemaks pidanud kunsti, mis aitas tal elu keerdäikudest välja rabeleda. Sõpruskonna roll selles oli samuti oluline ning läbiv. Viires rääkis intervjuude käigus pikalt vaimsusest, ideedest ja kunstist, mitte aga sovetiseerimisest, võimust ja poliitikast, mis aga paratamatult raamis tema elu ning tegevust. Öeldut kokkuvõttes saab tõdeda, et Viiresele on olnud olulisteks tema sisemised väärtushinnangud ning vaated, millele ta püüdis toetuda ka siis kui nõukogude võimu poolt tekitatud olukord selle väga raskeks muutis. Ta on püüdnud hoiduda äärmustest ja proovinud elust vaikselt läbi minna. See on olnud Viiresele omane toimetulekuviis.

Antud töö käsitles vaid üht osa nõukogude võimuga seotud kohanemisviisidest, olles sellisena juhtumile keskenduv. Kindlasti ei ole see piisav kirjeldamiseks ja hindamiseks nõukogude ajastut tervikuna. Vajaliku ülevaate saamiseks on oluline teemat märgatavalt laiendada ning analüüsida mitmeid erinevaid gruppe ja juhtumeid pikemal aegreal. Helder Viirese elu ja tegevus vääriks kindlasti talletamist biograafiana, 23. juunil 2017 saab Helder Viires 90-aastaseks.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiivimaterjalid

Rahvusarhiiv Tartus

Fond 129SM – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon

Fond 2477 – Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu koosolekute protokollid

Rahvusarhiiv Tallinnas

Fond R-1973 – ENSV Riikliku Kunstiinstituudi Tartu osakond

Intervjuud

Heldur Viiresega 22.03 & 28.03 & 11.04 & 02.05.2017, Tartus.

Kirjandus

Aarelaid, Aili. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn: Virgela. 1998.

Aarelaid, Aili. Topeltnõuetlemise kujunemine sovetiajal. – Akadeemia, nr. 4. 2000.

Applebaum, Anne. Gulag : nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Tallinn: Varrak. 2005.

Bassin, Mark & Catriona Kelly (koost.) Soviet and Post-Soviet Identities. New York: Cambridge University Press. 2012.

Dobson, Miriam. Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin. New York: Cornell University Press. 2009.

Ennuste, Ülo & Erast Parmasto & Enn Tarvel & Peep Varju (koost.). Valge raamat. Eesti rahva katustest okupatsioonide läbi. 1940-1991. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 2005.

Fitzpatrick, Sheila. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930. New York: Oxford University Press. 1999.

Hardy, Jeffrey S. The Gulag after Stalin. Redefining Punishment in Khrushchev's Soviet Union, 1953-1964. Ithaca ja London: Cornell University Press. 2016.

- Johnston, Timothy.** Being Soviet. Identity Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939-1953. New York: Oxford Universty Press. 2011.
- Kangilaski, Jaak.** Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. – Kunstist, Eestist ja eesti kunstist. Ilmamaa. Tartu. 2000.
- Kangilaski, Jaak.** Sotsialistlik realism kui kunstnike ohjamise vahend. – Kunst ja reaalpoliitika. Eesti Kunstimuuseumi Toimetised. 3 (8). KUMU. Tallinn. 2013.
- Karjahärm, Toomas & Helle-Mai Luts.** Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940-1953. Tallinn: Argo. 2005.
- Karjahärm, Toomas & Väino Sirk.** Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940-1987. Eesti haritlaskonna ajalugu. 3. köide. Tallinn: Argo. 2007.
- Kivimäe, Juta.** Lisaks dokumentidele Etüüde Tartu kunstnikkonnast – Tuna, nr.1. 1999.
- Kodres, Krista** (koost.). Eesti kunsti ajalugu 6. 1940-1991. I osa. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia. 2013.
- Kuuli, Olaf.** Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast 1953-1996. Ühiselu. Tallinn. 2002.
- Kuusk, Pearu.** Punaarmee monumendi plahvatuses ja lendlehtedest Tartus 1949. aastal. – Tuna, nr. 4. 2002.
- Kõiv, Madis.** Juhan Laik. Vihmatark ja Luudermikk – Looming, nr. 2. 1999.
- Rahi-Tamm, Aigi & Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuasutuste Stalini-aegseist ülekuulamisprotokollidest: Allikakriitiline ülevaade. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 23 (30). 2015.
- Siegelbaum, Lewis H.** (toim.). Private Spheres of Soviet Russia. New York: Palgrave Macmillan. 2006.
- Sooster, Lidia.** Minu Sooster. Tallinn: Avenarius. 2000.
- Zubkova, Jelena.** Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Tallinn: Varrak. 2009.
- Tannberg, Tõnu** (toim.). Eesti NSV aastatel 1940-1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae 15 (22). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv. 2007.

Tatar, Tõnis. Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Doktoritöö. (Juhendajad Jaak Kangilaski ja Juhan Maiste.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 2015.

Tulgiste, Triin & Markus Toompere (koost.). Tartu kunsti aabits. Tartu: Tartu Kunstnike Liit. 2014.

Väljas, Peeter (koost.). Etüüde Tartu kunstnikkonnast – Tuna, nr. 1, 1999.

Õispuu, Leo (koost.). Poliitilised arreteerimised Eestis 1940-1988. Raamat 3. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda. 2005

Yurchak, Aleksei. Everything Was Forever, Until It Was Not. The Last Soviet Generation. Princeton: Princeton University Press. 2006.

Näitusekataloogid

Abel, Tiina (koost.). Ülo Sooster 1924-1970. Mälestusnäitus. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum. 2001.

Kaljula, Liisa (koost.). Tartu sõpruskond ja Ülo Sooster. Täiendusi nõukogude aja kunstiloole. Tallinn: KUMU. 2014.

Käsikirjalised materjalid

Jõe, Helena. EK(b)P VIII pleenum ja mõjud kunstnikele. Bakalaureusetöö. Uusima aja osakond. (Juhendaja Olaf Mertelsmann.) Tartu. 2015.

Kahro, Heiki. Lembit Saartsi kujunemine maalikunstnikuks ja tema looming 1957-1983. Bakalaureusetöö. Kunstiajaloo õppetool. (Juhendaja M. Eller.) Tartu. 1983.

Kim, Bok Eum. Henn Roode portreelooming kunstniku veendumuste taustal. Bakalaureusetöö. Kunstiajaloo õppetool. (Juhendaja Tõnis Tatar.) Tartu. 2014.

Rahi-Tamm, Aigi & Laine Randjärv. „Omavahelised suhted on normaalsed“. Eesti koorijuhtide survestamine stalinismi tingimustes. Artikli käsikiri.

SUMMARY

Ways of Adapting to the Soviet System in the Years 1945-1956 Based on the Example of Artist Heldur Viires

The occupation of Estonia by the Soviet Union in 1944 brought with it a huge change in all the aspects of life. In order to survive the Sovietization and the terror of Stalinism people had to adapt to the new situation. The aim of this thesis is to describe those ways based on the example of one person. The person chosen was artist Heldur Viires, who was part of a group of friends who studied together at the Tartu State Art Institute and were sent to a prison camp in 1949 due to a fictional accusation that they were a group of activists working against the Soviet power. This paper also opens the background of their particular case and focuses on the importance of the friend circle in Viires's way of adapting.

The thesis is mainly based on the memories and thoughts of Viires that were gathered during four interviews. Other source is files examining the case of the group. The first part of the thesis describes the changes to cultural life that came with Sovietization. The second part portrays the life of Heldur Viires and while explaining his phases of life the author analyses his strategies to adapt. In order to create that kind of study the paper uses method of reconstructive cross-analysis in oral history which means the author takes the thoughts of Heldur Viires and compares them with the data of historical sources.

Stalinism in Estonia has been separated into two parts by historians. The first part or the years 1944-1949 is characterized by confusion and the need to survive. The years of Estonian Independence hadn't still disappeared from peoples minds and it was possible to separate the Soviet system from private life. The same principle comes out from the time Viires was a student in Tartu. There he met Ülo Sooster, Lembit Saarts, Henn Roode, Kaja Kärner, Ester Potisepp, Lüüdia Vallimäe-Mark, Valve Janov and Silvia Jõgever. His circle of friends became an important part of his life. Although they had to follow the requirements of the state for art as well, they could discuss and paint topics within their group that were important to them. Therefore they could separate themselves from the Soviet system, because following their heart was vital.

A change in the minds of people came with the big deportation of the people of the Baltic States in March 1949. With this event the second part of Stalinism started, that lasted until 1956/58. It crushed the idea of hope and replaced it with pure horror. Repressions grew

throughout the process, but now the terror had become even more visible. Living in the mindset of the past was not possible anymore and people needed to divide their identity into two in order to come to terms with both the state and themselves. Alongside with deportations were arrests that ended mostly with sending convicts to prison camps. Viires and five of his friends from the group also had to deal with the authorities. The surprising arrest that followed a line of hearings concluded with 10 years of imprisonment in a prison camp in Vorkuta. The hardship that came with difficult conditions, heavy work and psychological oppression demanded new strategy of dealing with the situation. Hiding his background in art as to not to be forced to paint pieces that were against his values Viires focused on hard work. Finding support from friends and escaping to the time before the imprisonment helped him to get through this hard time.

Stalin's death in 1953 started a line of changes that also helped Viires and his group, because next to other liberalisations, one of the most important reforms was the discharging of a lot of convicts. After statements from the the group themselves and their parents the case was discussed and after another line of hearings they were rehabilitated and sent home in 1956. For the time they got back the Soviet system had settled in. Again it was important to find a way to adapt to this. The beginning was hard for Viires due to the lack of artistic atmosphere in the Estonian State Art Institute in Tallinn, where he went to finish his disrupted education. He describes this time as a zero point in his life. But again by regaining friendship with his old schoolmates, finding a job as an illustrator and concentrating on his work he started to adapt to the situation.

During the years 1945-1956 Helder Viires went through a lot. Every new situation he found himself in, he had to find a way to adapt. It was important to him to stay true to himself and go through abstaining from bigger extremes. Friends were a big part of it and helped to adapt to new situations. This thesis emphasised a particular case but by no means claims to cover the whole topic thoroughly or to be sufficient for making any bigger conclusions. However, it is a good starting point to expand the research on ways of adapting to the Soviet system or, on the other hand, to further discuss the topic in an autobiography on the life of Helder Viires.

LISAD

Lisa 1. Lembit Saartsi kiri ajalehele Sirp ja Vasar juunis 1949.¹⁸⁰

I pool

Mes ja olet mu üle pärast
mul on hämmel et te ruid kirjandusit tõmbasid
mina olen old 70 aastat üks kirjamees mina kirjutan
nõres põlves palju luletus aga minu vastasit jout ei
lasknut neid teügida ajalehtes Nüüd on se aeg se
päer mu tänavas päike kätte jõudnut kus on võivad
nüd kõik tööd kõik ära teügida nüd tahaa mina teügida
palju on minul luuletavas lahti lainut mina tahaa
et saan nüüd stalin breñija formalis korras min
ei ole olut ei kunagi ei nüüdki krammattigad min
ei tunne aga mine luletusit on väga palju sise
rees mina tian et vene võim tagasi tuleb
ja selle pärast mina vidsin keisri ärra ja
keisri panna piltid alles mis on minul alles kassas
päevari sellepärast mina tian mis tahetak
kirjutada lasta ma nüüd rannatud Mina olen
palju äid vene rannatuid legend ja tian et siia
nõnda kirjutama kõik meie kirjandus on olema
kõige parem ilmas suurvene kirjandus 1905 aast
olin mina oma vennag koos vene riigile peksma
vend oli vädnig peksime eestlasi kas vene riigile
võistu akasid mul väga häda mel et vastustada
nüd siberi maki sadetud nüüd on meil vene
võim tagasi tulnut ja olen mina nüüd hõnnelik
et võin nüüd elada ja luuletada mina tian
sün prooviks seata she luulet mis mina teigin
et saan stalin breñija rest raha mul on
karvis see loul maks 2000 rupla ja teügige ta
she lehte raha jätke sinna ma lähin jorg
sel 30-mal märku päeval 1949 aast.

¹⁸⁰ ERAF, f 129SM, s 23352, l 222.

Koostoon Stalinille.

Ma armastan sind Stalin Moskva sees
see meie ahelad puruks löänd mees
sul silmat nägvi hingelill pida sees
ja uhket nartsit on sul nina es

sa uhke keiser sääl kremlis müri pööil
ja kaugelt kostas sääl sinu pööra hääl
meie võimad valitseja sääl on sääl
meil elu on nüid ilus^{sinu} mees pööil

sa ikka este rahva sõber olnd
meil paremad pööra varem polnd
sinu headus kiirkas nägvi kuld
me rahvas sind nüid teritama tulnd.

Salomon Vasilevich

Lisa 2. Lembit Saartsilt konfiskeeritud joonistused.¹⁸¹



¹⁸¹ ERAF, f 129SM, s 23352, 11 & 10.

Lisa 3. Heldur Viirese 1953. aastal koju saadetud postkaart.¹⁸²

Esimesel küljel Viirese autoportree, teisel küljel Heldur Tarandi luuletus „Hilislume sonett“.



Hilislume sonett

See Inimene on mulle jälle tutt. v.
mai viies - aga tunda on taes leed;
jääs unes lombin jälle kalendri -
talo minna, need tulla sin ei nutta.

Uus lumi aga sadas vana mulla
just niid kui minale on valendud
iis aven reset varjusemäärud
iis naer sel maal, kus sinale ei nutta.

Ah mul on hirm, et saad need ei jua
maad vana, värsko leed valged mulla!

Ah mul on hirm, et varst lähed jua
ja annab välje armuante lood!

Ah mul on hirm, muretes, muretes mis
teis ma, teis ma suures panna fja seisma?

6. V 53

¹⁸² Heldur Viirese isiklik kogu.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina **Liisi Hint** (sünnikuupäev 12.08.1994),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaureusetöö „Üksikisiku toimetuleku viisidest aastatel 1945-1956 kunstnik Heldur Viirese näitel“,

mille juhendaja on Aigi Rahi-Tamm,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 22. mai 2017